

Surányit elintézték

Kupát is el fogják intézni. Ezt nem megnyugtatóképpen mondom. De ne érjen senkit váratlanul. Őt se jószántukból vették be a brancsba. Kellott egy mítosz. Kellott valaki, aki hihetően elő tudja adni, hogy ami rossz, az voltaképpen jó. Hosszú távon. Jó hosszú távon.

Surányi látszólag egy banánhéjon csúszott el. A "Democraticus Charta" aláírása azonban inkább ürügy, mint ok. Surányit 1990 májusában ráoktrojálták a nemzetre (nemzet = Antall-kormány). Ő egy olműtzi alkotmány. Mert amikor a nyugat megtudta, hogy az MDF nyerte a választásokat, akkor nagyon megingott a bizalma. Elkezdtek kivonni a pénzt az országból. Ezért kellett kinevezni az MNB élére Surányit, a Világbank egykori munkatársát, mert egyébként az államcsőd csak hetek kérdése lett volna. Ő volt a garancia, hogy az Antall-kormány a Németh-kormány gazdaságpolitikai nyomvonalát követi. Az egyik garancia.

A másik a Kupa-program lett. Neve, szülője, gondviselője kellett hogy legyen a gyerekek (gyerek = IMF-program). Aki menedzseli. Aki eljár a szülői értekezletre. Aki Felelősségre vonható, ha a gyerek valami rosszat csinál. No már most, ha van Kupa-program, akkor nincs szükség Surányira, akit egyébként is szeret az ellenzék. Még jobban, mint Kupát. Mert már mindketten a volt Pénzügykutató Intézetben nevelkedtek. Ahol a Számvevőszék elnöke volt az igazgató (őt egészségi állapota miatt fogják nemsokára nyugdíjazni), ahol az új SZDSZ-frakcióvezető meg a volt MSZP-s képviselő bankvezér dolgozott, és a jelenlegi tárca nélküli miniszter volt a párttitkár (bár ő idejekorán MDF-listán került Házon belülre).

Kupa sem fogja megúszni. 1985-ben Lázár, 1987-ben Grósz, 1989-ben Németh, 1991-ben pedig Kupa hirdette meg a 2+1-et, vagyis hogy két év áldozat, a harmadikban fellendülés. (A pártállamban, amikor a főtitkár volt az alsó ember, a miniszterelnök volt felelős a gazdaságért, ma, amikor a miniszterelnök a "főtitkár", Kupa a gazdasági felelős.) A felsoroltak közül az első három nem érte meg hivatalában a harmadik évet. Már megszokhattuk: itt minden második évben új műsor, s az "új műsorhoz új férfi kell". 1993-ban, egy évvel a – remélhetően sorra kerülő – választások előtt pedig mindenképp.

"Kupa úr nagyon jó közgazdász, külföldön is elismert szakember, de a gazdasági átmenet nem halad elég gyorsan, és – úgy tűnik, – sokkal több áldozatot követel s kelleténél. Kupa úr pedig túlzottan is közönyösen viselkedik, nyilatkozataiban nem ad elég hangsúlyt az átmenetben lemaradókkal való együttérzés." "Nem is beszélve arról, hogy úgy furakodott be utólag a nemzeti kormányba, meg az MDF segítségével az országházba, aztán meg úgy rátelepedett a kabinetre, mint egy Raszputyin." Valahol, valaki már dagasztja a tésztát, kotyvasztja a mérget, és a biztonság kedvéért a pisztolyokat is készenlétebe helyezi.

tassz

Neohorthyizmus Magyarországon?

avagy: vészmadárkodás és/vagy politikai realizmus egy felvonásban)

A Társadalomelméleti Kollégium szeptember 16-án tartotta nyitóelőadását, melyben az érdeklődő közönség arra a – kissé provokatív – kérdésre keresett választ, hogy a jelen politikai helyzetben hazánkban létezik-e neohorthyizmus? A választ Wiener György politológus adta meg.;

Wiener szerint maga a kifejezés, hogy "neohorthyizmus" nem bír semmiféle tudományos tartalommal, hiszen politikai hovatartozástól függetlenül mindenki használja.

E rövid ismertető kereteit meghaladná a nagyívű wieneri gondolatsor aprólékos ismertetése. Ezért – az aktuálpolitikai értékelést némileg mellőzve – csak a legfontosabb gondolatok kiemelésére szorítkozhat.

A neohorthyizmus kérdésének megértéséhez elengedhetetlenül fontos magának a Horthy-korszaknak a megértése, rendkívüli szilárdságának, alkotmányosan lényegében megdönthetetlen jellegének bemutatása.

A baloldal legnagyobb hibája az értékelés során, hogy valamiféle feudális, félf feudális, vagy utórendies társadalomnak tartja. Ez a magyar kapitalizmusnak ad egyfajta felmentést. "Magyarország még csak most indul el a polgárosodás útján" – vallják. Így fogalmazva: a szocialista kísérlet oka, hogy MÉG nem volt kapitalizmus, másfelől azért kell kapitalizálni, mert NEM volt kapitalizmusa

Egyáltalán mi bizonyította a Horthy-rendszer félf feudális jellegét?

A válasz klasszikusan Erdei Ferencnél jelenik meg. Alapvető érv: a feudális jelleg a nagybirtokban jelentkezik. Következő érv a korlátozott választójog, virilizmus. Újabb érv: az egyház nagy szerepe. Végül pedig: a vállalkozó presztízse alacsony, az egyes emberek inkább a címek, a hivatalok és rangok megszerzésére törekszenek.

Ellenben a valóságban más kép rajzolódik ki.

A XIX. században a belső majorsági földek kisajátításával kapitalizálódás indul meg a nagybirtokokon. Ez azonban nem mindenütt figyelhető meg. Az Alföldön és a Tiszántúlon nem, vagy alig ment végbe ez az átalakulás, Erdélyben szinte egyáltalán nem figyelhető meg. Ellenben (az akkori) Magyarország északi és nyugati részein ez jellemző volt.

A nagybirtok tevékenységét már ez idő tájt, de 1848 után döntően a profit befolyásolta, valamint a mezőgazdasági tevékenységek végzésénél megjelent és uralkodóvá vált a bérmunka (cselédek, de az ő személyi függésük nem mond ellent a kapitalizmusnak) (1930-as években a

mezőgazdasági bérmunkások száma 500 ezer.)

Természetesen a feudális viselkedésformák egy része a kapitalistává vált nagybirtokon megmarad, mivel a magatartásminták évtizedekkel is képesek túlélni rendszereket. Jellemzően továbbélnek a régies megszólítások, címek stb. De ez alapvetően nem változtatja meg a nagybirtok jellegét.

Tévedés azt gondolni, hogy ez a nagybirtok óriási túlsúllyal rendelkezett! 1930-as években a földek 53%-a(!) paraszti gazdaságok kezében volt. A fennmaradó rész nemesi eredetű (és nem nemesi, vagy feudális föld). E tévedéssel jár együtt egy másik, mely szerint Magyarország az agrárproletariátus tömegeinek hazája volt.

1930-as években a mezőgazdasági föld kb. 30%-a az 5-20 hektárosok(!) kezében van, és kb. ugyanennyi a 20-100 hektárosok kezében! Ez azt jelenti, hogy 750 ezer agrárproletárra 1,4-1,5 millió birtokos paraszt jut, ezek többsége kis és középparaszt.

A földbirtokszerkezet változása 1890-1930 között döntően Nagyatádi-féle földreformra és az öröklődés következtében beálló birtokaprózódásra vezethető vissza. A paraszti tulajdoni bázis szilárd, s ez meghatározza a magyar történelmet. 1919 negatív tapasztalataival magyarázhatóan nem támogatják a baloldali mozgalmakat, főleg a földreform kérdésében zárkóznak el (félelem a földosztástól). Emellett a földéhség – leszámítva az agrárproletár vidékeket – nem számottevő. Ezzel magyarázható a parasztság konzervatív gondolkodása. Ez tehát a Horthy-rendszer strukturális alapja, és nem a szűk nagytőkés, nagybirtokos réteg, a dzsentrik stb. Ez hatalmas stabilitást adott a rendszernek.

Így érthető az is, hogy pl. a szociáldemokrata párt miért nem tudott befolyást szerezni a parlamentben. Hiszen a "paraszti tengerben" (családtagokkal: 4,5 millió fő) elvesztek a kislétszámú szervezett munkások (agrárproletárokat is számítva, családtagokkal kb. 6-700 ezer fő).

Ezzel együtt tehát világos, hogy bármiféle forradalmi átalakulás csak a többség akarata ellenére, csak erőszakkal és ennek minden következményével együtt lehetséges!

A szűkkörű választójog alapvetően a cenzusos választási rendszer eredménye, amely azonban kapitalista találmány, s nem a feudális rendszer eleme.

Felvetődik az a kérdés ezek után, hogy a Horthy-rendszer mely fázisához kívánnak visszanyúlni? A válasz az MDF és az SZDSZ megegyezési kísérleteinek sorából vezethető le.

Az Ellenzéki Kerékasztal megalakulása volt az első kísérlet a nép-nemzeti és liberális (akkori szóhasználattal: demokratikus) ellenzéki erők összefogására. Ez a pártállam bukása után felbomlott. A következő ilyen kísérlet a híres-hírhedt MDF-SZDSZ paktum volt. Ebben lényegében a két párt felosztotta egymás között a gazdaság és politika szféráját.

(Ez a megegyezés nagyon sántító analógiával a Bethlen-Peyer paktumhoz hasonlítható, amelyben az akkori államhatalom kiegyezett legnagyobb ellenfelével.)

Az MDF jobbszárnya azonban nem ezt a vonulatot tartja követendőnek (melyet pl. Antall is képvisel, és inkább hasonlítható Bethlen tevékenységéhez, mint pl. Kádáréhoz. Bethlen is két pártból hozta létre saját pártját, az Egységei Pártot, ő is a párton belüli frakciók között egyensúlyozott, stb.), hanem a Gömbös-Darányi-Imrédy szerinti horthysta irányt! Ennek lényege: minden hatalmat a keresztény-nemzeti középosztálynak (amely a Horthy-rendszerben csak a faji törvények megjelenése után tudta rátenni a kezét az idegen (=zsidó) tőkére és tudott kapitalizálódni) és "ki az idegen tőkével!"

A döntő mozzanat tehát az, hogy a magyar jobboldal és a neohorthysta vonulat ezt a gömbösi nemzeti munkatervet, gömbösi szakszervezeti koncepcióval (ma lásd: Munkástanácsok Országos Szervezete) lép fel. A sajtót ugyanúgy akarja ellenőrizni, valamint a határokon túl élő magyarsághoz ugyanúgy akar viszonyulni, mint akkor. Ehhez éppúgy megkapja a német támogatást ma, mint egykor. Tévedés lenne azt képzelni, hogy Nyugattól várható védelem a jobbratulódással szemben! (lásd: reprivatizálás átalakítása kárpótlássá, Justitia-törvény és a volt keletnémet hírszerzők elleni fellépés közti hasonlóság, stb.)

Továbbra is nyitotta kérdés, hogy miért nyúl vissza Magyarország ezekhez az állapotokhoz? Mi az oka, hogy 40 év után is így áll fenn a kérdés?

Két helytelen álláspont különíthető el. Az egyik a kormányé, amely feltételezi, hogy a magyar nép megőrizte ezeréves múltját, ugyanolyan, mint 1945 előtt. A másik nézet szerint az embereket megtévesztették; nem megfelelő, rossz pártokra szavaztak, s ezt egy következő választása korrigálni lehet, és így elindulhatunk a piacgazdaság, a polgári demokrácia stb. felé. Mi a helytelen ezekben a nézetekben?

A kormány ott téved, hogy véleménye szerint a keresztény-nemzeti politikai ideológia a népesség kb. 70%-át befolyásolta (egykor és ma). Azonban ma ezen irányzat támogatottsága csak 40-45%! Ez igen jelentős erő a szavazónépességben belül, elég csak arra gondolni, hogy a szerencsi és kishéri szavazások második fordulójában a résztvevők aránya nagyobb volt, mint az elsőn, de a növekmény a kormánypártok szavazataiban csapódott le! Ez mutatja, hogy ugyan nehezen mobilizálhatók a konzervatív erők; de jelen vannak.

A liberális és baloldali erők szerint ez a 40% NEM LÉTEZIK, a kormány szerint ez a 40% ...70-90%!

Irreális mind a liberális, mind a baloldali álláspont a további utat illetően. Az emberek nagy többsége sem a sokkterápiát, sem a szocializmust nem támogatja. Így szükségképpen került lépéselőnybe a "nyugodt erő". Azonban tudni kell, hogy a rekapitalizálódás nem mehet végbe egy szűk elit tulajdonosi jogokkal való felruházásával! Hibás Bauer Tamásnak azon

álláspontja mely szerint kapitalizmus egyenlő nagyon sok munkavállalóval és kevés tulajdonossal. Ez egy 40 éves szocialista kísérlet után beláthatatlan társadalmi feszültségekhez, robbanásokhoz vezethet. Szükség van tehát egy szélesebb kör tulajdonosi jogokkal, vagy legalább tulajdonosi illúziókkal való felruházására (széles kistulajdonosi réteg). Ez a kistulajdonosi réteg, melyet most kívánnak kiépíteni végső soron érdekeltté válik a kapitalizmus fenntartásában. Ez megfelelő ellenerő lesz a kapitalizmust elvetőkkel szemben. (Elég csak a 1919-20-as különítményekre gondolni. Ezek zömében közép- és nagyparaszti bázison nyugodtak.) Ez hatalmas stabilitást képes biztosítani.

Ugyanakkor elmondható, hogy sem a baloldali, sem a liberális erők nem számoltak azzal, hogy a "vidék, a falu" továbbviszi az archaikus társadalomra jellemző központi hatalomhoz való loyaltást. (Hiszen csak innen várhat pénzt bármiféle fejlesztés végrehajtására.) Nem történt meg a magyar falu átalakulása! Úgy vélték, az MDF nem akarhatja a kárpótlási törvényt... Tévedtek. (Az MDF csak a Weiss Manfréd-féle nagytőkét nem kívánja kárpótolni. Lényegében ez világlik ki a kárpótlási törvényből. Ez, ha úgy tetszik egy újabb SZDSZ-MDF megegyezést sejtet.)

A stabilitás kezdeti jelei már látszanak. A tavasszal jelentkező, kormányzati válsággal fenyegető problémákat (pl. a FIDESZ részéről a hatpárti tárgyalások kezdeményezése a kárpótlás és az egyházi tulajdonról szóló törvénykezés lelassítására, a Kiszgazdapárt széthullásának lehetősége, az MDF-et szétszedi Pozsgay) kivétel nélkül sikerült leküzdeni. Az egykori nagy ellenfél folyamatosan teret vesz. A liberális erők támogatottsága, szavazóbázisa rohamosan csökken.

A kárpótlási valamint az egyházi ingatlanokról szóló törvény megalkotása jelentősen növelte a kormányba vetett bizalmat, melyet az időközi választások is bizonyítanak.

Ebből látható, hogy ha a kárpótlás végbemegy, a vidék igenis bázisává válhat a kormánynak, amely hasonlóan a Horthy-rendszerhez igen nagyfokú stabilitást, konzervativizmust, belső politikai erők által való megdönthetetlenséget fog mutatni. Lényegében ezt takarja a neohorthyizmus kifejezés.

Jelen helyzetben mind a liberális, mind a baloldali erők saját illúzióik áldozataivá váltak. Szükség van arra, hogy elgondolkozzanak azon: "Hová váltottunk rendszert? Milyen következményekkel fog ez járni?" Amíg ez nem történik meg addig csak tehetetlenül sodródunk az eseményekkel, a hatalomba való reális bekerülés minden esélye nélkül.

Nagy Lajos

Alexander Zinovjev: Katasztrojka
(Pallas, 1990)

"Peresztrojkaról és glasznosztyról beszél az egész világ – de hát mit is tudunk valójában Gorbacsov felülről jövő forradalmáról? Alexander Zinovjev a nyugatra száműzött neves filozófiaprofesszor, a szovjet ideológia és társadalom egyik legavatottabb jelenkori ismerője ebben a már világsikert aratott s most magyarul is megjelent könyvében meggyőző és kijózanító elemzését adja az utóbbi évek szovjetunióbeli fejleményeinek, a gorbacsovi átalakítás látszatának és valóságának."

A könyv hátoldalán szereplő ajánlat valóban igaz. Mindazokra, akik eddig nem merültek el mélyebben a téma tanulmányozásában, kijózanítólag fog hatni, talán némi csalódást is okoz, hiszen egy olyan jelenség mélyebb összefüggéseit – s ezzel kapcsolatban annak árnyoldalait – mutatja be, aminek eddig csak a jó oldalát, előnyeit ismerte. Azoknak pedig, akik már foglalkoztak a térség jelenségeivel, valóságos csemege, hiszen saját tapasztalatok alapján, kívülről egyáltalán nem, vagy csak nehezen látható belső jelenségek alapján elemzi a "szovjet csodát".

A szerző célja nem szenzációhajhászó leleplezés, hanem inkább egy kicsit keserű szájjú kritika közzéadása. Egy olyan ember tapasztalata, aki a kulisszák mögött élt, aki szerint egyáltalán szó sincs gyökeres változtatásokról. Zinovjev szerint a reformfolyamat nem más, mint a kommunista társadalmi rendszer újabb kísérlete saját életbentartására – csak mivel erre saját eszközei már elégtelenek mutatkoztak – ezúttal nyugatról importált módszerekkel, segítséggel. S mivel a társadalmi berendezkedés alapjaihoz az eredeti reformelképzelés nem kívánt hozzányúlni, a szerző szerint a kísérlet majdhogynem eleve reménytelen. Nem a nyugat dicséretéről van szó – Zinovjev elismeri a kommunista társadalom előnyeit is, a társadalmi hatékonyságot a gazdasági hatékonyság rovására – hanem reformfolyamat visszásságainak bemutatásáról. A glasznosztj furcsaságairól, az új gazdaságpolitikai elképzelésekről – s nem utolsó sorban a történelmi párhuzamokról a gorbacsovi reformok és a korábbi szovjet próbálkozások között.

Nyugodt szívvel ajánlom mindenkinek a könyvet, aki egy kicsit is érdeklődik a térség iránt, hiszen a könyv megjelenésétől napjainkig történt események dacára nem veszítette el aktualitását, mondanivalójának lényegét, továbbra is számos új és érdekes összefüggést, információt nyújt mindenki számára.

S. M.

Durucskó Mihály:

A kelet-európai modernizáció alternatívái¹

A kelet-európai rendszerváltások óta eltelt időszak tapasztalatai azt mutatják, hogy a politikai folyamatok főszereplői, a pártok politikusai időnként felkészületlenül állnak azon fejlemények előtt, amelyek azt mutatják, hogy a múlt pusztá tagadása, amely elegendőnek bizonyult a parlamenti választások megnyeréséhez, nem elegendő a tényleges társadalmi és gazdasági viszonyok átalakításához. A jövőhöz való negatív viszonyulás (csupán annak tudata, hogy mit nem akarunk), nem képes megállítani a gazdasági hanyatlást, a társadalom növekvő részének egzisztenciális ellehetetlenülését. Pozitív politikai és gazdasági programra lenne szükség (arra, hogy *mit* akarunk, és *mit lehet* tennünk), a jelen szituáció előítéletektől mentes és a világgazdasági összefüggéseket figyelembe vevő elemzésén nyugvó válságkezelő és kibontakozási programra. A neoklasszikus közgazdaságtani alapokon álló gazdaságpolitikai programok, amelyek eszmei bázisul szolgálnak minden mai hivatalos magyar elképzeléshez, azokban a fejlett tőkés országokban sem voltak képesek a gazdasági és társadalmi problémák orvoslására, amelyek pedig ebből a szempontból "mintaországnak" számítottak (Nagy-Britannia, Egyesült Államok). Éppen ezért, véleményem szerint, minden olyan próbálkozás; amely ebbe az irányba keresi a kitörés lehetőségeit, zsákutcás kísérlet, s mint ilyen, kudarcra van ítélve. Pedig a rendszerváltással ezen régió számára a legfontosabb sorskérdés ismét az, ami már az elmúlt évszázadok során többször is "megkísértette", hogy tudniillik, mi módon érhető el felzárkózása a világ fejlettebb térségeihez. Ma ismét az lenne a tudományos kutatás feladata, hogy elméletileg megalapozott választ adjon az előttünk álló fejlődési alternatívák mibenlétére, a modernizáció tartalmának értelmezésére, s ezek alapján a kívánatos és a lehetséges jövőkép felvázolására.

A rendszerváltást követően a társadalom- és gazdaság-fejlesztési koncepciók deklarált célja Kelet-Közép-Európában a fejlett európai régiókhöz való felzárkózás volt. Az 1989. őszi - 1990. tavaszi tömegmozgalmak eufórikus hangulatában a felzárkózás pusztán technikai kérdésnek tűnt, azaz a politikai köntöst levetve, rövid időn belül végrehajthatónak vélték a korábbi, "szerves" struktúrák visszaállítását. A "szerves fejlődés"-hez való visszakanyarodás igénye azt a hallgatólagos feltételezést tartalmazta, hogy a második világháború előtt az Elbától, illetve a Lajtától keletre fekvő területek társadalmi és gazdasági fejlődése, a kialakult gazdasági és társadalmi struktúrák lényegében megegyeztek a nyugati struktúrákkal. A rendszerváltással pedig, a politikai korlátok felszámolása lehetővé tette az ezekhez a struktúrákhoz való visszatérést. A probléma csak az, hogy ebben a régióban sohasem épültek ki azok a társadalmi és gazdasági szerkezetek és intézmények, amelyek a fejlett országokban kialakultak, s a tőkés modernizációt kísérték. De nem pusztán időbeni késésről van szó, hanem a nyugati fejlődéshez hasonló fejlődést lehetővé tevő feltételek teljes hiányáról. Ez a rendszerváltások utáni első év elteltével mind inkább nyilvánvalóvá válik mindenki számára. A gazdasági problémák és társadalmi feszültségek egyre kevésbé intézhetők el azzal, hogy azok az elmúlt rendszer hibás

politikai döntéseinek következményei. A politikai struktúrák alatti mélyebb gazdasági és társadalmi összefüggések egyre inkább felszínre kerülnek, félreérthetetlenül jelezve a minőségi eltérést a két régió között.

A kelet-európai gazdaságok teljesítménye folyamatosan csökken, az adósságterhek miatt a belső felhasználás még ennél is nagyobb mértékben esik, a zsugorodó "tortából" pedig egyre kevesebb jut az egészségügyre, az oktatásra, a kultúrára, a szociális védőháló fenntartására. Ismét csak azok a területek esnek áldozatul a szigorú restriktív politikának, amelyek a humán erőforrások minőségi újratelítését biztosíthatnák. A fejlett világhoz való, új elvek alapján végbemenő reintegrálódásunk, a korábbi külgazdasági orientációnk teljes átállítása, s ráadásul az újonnan jövő "demokráciák" nagy száma – és a köztük lévő, elsőségért való versengés – azt a veszélyt hordozza magában, hogy kialakulnak olyan társadalmi rétegek, olyan országon belüli válságövezetek, amelyek a korábbi belső integrációs kapcsolatok felbomlása után, önerőből képtelenek a sikeres felzárkózásra. A kelet-európai átmenet kapcsán oly gyakran emlegetett latin-amerikanizálódásnak éppen az a gazdasági és társadalmi tartalma, hogy kialakulnak a társadalom és a gazdaság belső perifériái, amelyek nem képesek profitálni a külső, a világgazdaság egészéhez való integrálódás előnyeiből, s a társadalom és a gazdaság szerkezete duális jellegűvé válik. A latin-amerikanizálódás elkerülésének alternatívája akkor következhet be, ha a világgazdasági integrálódással együtt egy belső integrációs folyamat is lejátszódik a társadalmon belül. Ez viszont Kelet-Európában piaci alapokon teljesen biztos, hogy nem érhető el, ugyanis az országon belüli válságrégiók, a gazdaságon belüli válságágazatok és a társadalmon belüli lecsúszó rétegek problémájának kezeléséhez tudatos területfejlesztési politikára, átgondolt struktúrapolitikára és kiegyensúlyozott szociálpolitikára lenne szükség.

A XVI-XVII. századi eredeti tőkefelhalmozással az emberiség történelmében egy olyan, addig példátlan gyorsaságú fejlődés vette kezdetét, amely megcsillantotta annak lehetőségét, hogy a termelés megszervezésének új alapokra való helyezésével technikailag biztosítani lehessen mindazokat az anyagi eszközöket, amelyek segítségével globálisan felszámolható az ínség és nélkülözés. Ezen az anyagi bázison pedig megteremtődik a személyi alávetettségől mentes emberi szabadság kialakulásának feltétele.

Az új termelési mód egyetlen igazi közösségként a pénzközösséget állítva, felbomlasztotta a tradicionális közösségeket, s világméretűvé szélesítette az országok, régiók közötti érintkezési viszonyokat. Ebből viszont az következik, hogy a kapitalizmus kialakulásával többé nem vizsgálhatók az egyes országok önmagukban, mivel eredményességük, illetve kudarcuk a világgazdasági és -politikai viszonyrendszerbe illeszkedve elemezhető csak. A kelet-európai modernizáció szempontjából a kérdés jelentősége úgy fogalmazható meg, hogy mi határozza meg a fejlődés centrumába való bekerülést, van-e lehetőség arra; hogy az elmaradottságot leküzdve, valamely ország vagy régió felzárkózzék, s amennyiben erre igenlő választ adhatunk, akkor a következő kérdés úgy merül fel, hogy mi módon hajtható ez végre, s

hogy a tényleges világgazdasági és politikai struktúrák mellett, elképzelhető-e az önerőre alapozott, s csak a belső feltételekkel elősegített, elmaradottságból való kitörés.

Félrevezető lenne, ha a sikert vagy sikertelenséget eredendően az egyes társadalmi rendszerekhez rendelnénk, azaz a jelenlegi közhangulatnak megfelelően, a sikert a tőkés termelési móddal, a sikertelenséget pedig az azt elvető, magukat szocialistának nevező országokkal azonosítanánk. Sőt, a történelmi folyamatokat figyelembe véve, a logika éppen hogy fordítva tűnik igaznak, mégpedig úgy, hogy a szocialista országoknak nem a "szocialistaságából" következett a sikertelenségük, hanem épp ellenkezőleg, a fejletlen, periférián lévő, sikertelen országok igyekeztek az új formáció megteremtésével felzárkózni. A kelet-európai periféria országainak annak idején rendszerváltásra volt szükségük annak érdekében, hogy a hagyományos, félféudális, konzervatív gazdasági és társadalmi makrostruktúrát átalakítsák. Olyan mélyreható gazdasági és társadalmi reformok bevezetésére volt szükség ezekben az országokban, amelyek objektíve kihúzták a talajt a társadalmi és gazdasági fejlődést akadályozó társadalmi képződmények alól. A társadalom és gazdaság makrostruktúrájának átalakítása, a félféudális szerkezet lebontása e nélkül a rendszerváltás nélkül aligha mehetett volna végbe.

Ezért a sikertelenségük nem a "szocializmus" sikertelenségét jelzi, hanem azt, hogy a tőkés világgazdaság perifériáján végmenő "szocialista" próbálkozások csak korlátozott sikereket eredményezhettek, mivel a világgazdaság struktúráját és működését gazdasági elmaradottságuknál és fejletlenségükönél fogva képtelenek voltak alapvetően módosítani. Mivel pedig kiszakadni sem tudtak a tőkés világgazdaság egészéből, ezért a fejlett országok oldalán mutatkozó műszaki-technológiai, termelékenységi fölény, előbb-utóbb szükségszerűen vezetett a szocialista rendszerek gazdasági majd politikai összeomlásához.

Mindenesetre az elmúlt hetvenegynéhány év legfontosabb tapasztalata a modernizáció szempontjából az, hogy az elmaradott országoknak az elmaradottságukból való kitörés érdekében biztos, hogy valami mást kell csinálniuk ahhoz képest is, amit ők maguk korábban csináltak, de ahhoz képest is (ezt vonják manapság a leginkább kétségbe), amit előttük járó, fejlettebb országok csináltak.

A szabadpiaci versenyhez kötődő különböző mítoszokkal ellentétben, a valóságos történelmi folyamatok inkább azt látszanak alátámasztani, hogy a: piaci önszabályozás mint a gazdasági és társadalmi optimum és harmónia biztosításának legfontosabb instrumentuma, térben és időben korlátozott érvényű. *Időben korlátozott*, hiszen a rendszer genezisének időszakában az állam szerepvállalása, politikai ereje és hatalmi súlya nélkül elképzelhetetlen lett volna az eredeti tőkefelhalmozás egész folyamata, s így a tőkés termelési mód előfeltételeinek kialakulása. De hasonló eredményre vezet a XX. század 30-as éveitől kezdődő strukturális átalakulások elemzése is, – az állammonopol-kapitalizmus létrejötté –, amennyiben a gazdasági világválság világossá tette, hogy a nagy gazdasági szervezetek, – a monopóliumok és oligopóliumok –, korábban a piaci önszabályozásra

alapozott gazdasági rendszer illúzió, s az állam gazdaságban való aktív részvétele nélkül a magukra hagyott spontán gazdasági folyamatok gazdasági és társadalmi robbanáshoz vezetnek. Térben pedig azért korlátozott, mert egyebek mellett feltételezi, hogy a társadalmi, gazdasági és történelmi feltételektől, a fejlettség fokától függetlenül, minden ország számára ugyanazok a struktúrák a kívánatosak a fejlődés eléréséhez, s hogy ezek a társadalmi, gazdasági feltételek és intézmények tetszés szerint meg is teremthetők.

A XX. század végére az emberiség történetében korábban soha nem tapasztalt . ellentmondások éleződtek ki, amelyek alapjaiban kérdőjelezik meg az emberi élet fennmaradásának hosszú távú lehetőségeit a jelenleg létező társadalmi és gazdasági világrendszeren belül. A kelet-európai országok felzárkózási alternatívái is csak ezen a globális kereten belül lehetnek érvényesek. Ez az az erőtér, amely a további fejlődés objektív kereteit kijelöli, s amellyel kapcsolatosan a túlélés érdekében radikális változásoknak kell beállni az ember szervezte társadalmak életében.

Ezen erőtér legfontosabb eleme az ökológiai környezet. A XVIII. század második fele óta lejátszódott ipari forradalmak sorozata, amelyek többek között lehetővé tették a termelékenység hatalmas mértékű növekedését, egyáltalán nem voltak tekintettel a természeti környezetre gyakorolt romboló hatásra. Ez egyrészt abból az érzésből táplálkozott, amely a hihetetlen mértékben felgyorsult emberi fejlődés határtalanságához kapcsolódott, másrészt pedig abból az eddig létezett gazdasági. rendszerekre jellemző vonásból, amely a közvetlen költségként, illetve rövid távon megjelenő tényezőkön kívül minden mást kirekesztett a gazdasági döntéshozatal folyamatából. A kapitalista gazdaságokban a tőkések rövid távú profitszemponjtjainak, a volt szocialista országokban az extenzív növekedés prioritásainak, a fejlődő országokban pedig sokszor a mindennapi túlélés követelményének voltak alárendelve a környezeti kérdések, már amennyiben egyáltalán mérlegelésre kerültek. Időközben újabb és újabb kutatások váltak ismertté, az ózonpajzs elvékonyodásáról, az üvegházhatásról, az Amazonas-menti esőerdők kiirtásáról, egyes állat-és növényfajok teljes és végleges kipusztulásáról, a nukleáris erőművek veszélyeiről, a savas esőkről, stb. Ökológiai mozgalmak sora jött létre a világ minden táján, hogy felhívják a közvélemény figyelmét ezekre a problémákra, s hogy kikényszerítsék a döntéshozóktól a megfelelő intézkedések meghozatalát. S bár születtek részsikerek, (egy-egy üzem bezárása, atomerőművek, vízerőművek építésének elhalasztása, a katalizátoros autók térhódítása, stb.), a természeti környezet állapota továbbra is gyors ütemben romlik. Ennek elsődleges oka, hogy az intézkedések helyi vagy regionális keretekben születnek meg, s nem a kérdés jellegének megfelelő, globális méretekben. Ennek következménye többek között az is, hogy a környezetszennyező iparágak, – mivel a fejlett országokban működésüket betiltották, vagy korlátozták –, tömegesen kitelepültek a periféria országaiba, vagy hogy a veszélyes anyagokat, hulladékokat szintén a fejletlen országokban helyezték el, illetve, ha már ott sem engedték kirakodni ezeket, akkor az óceánok vizein hajóztattak nem kívánatos terheikkel az óriási tankhajók. Látszólag tehát a problémát a keletkezési helyén megoldották, hiszen a fejlett országokban javulhat a levegő, a víz minősége, s a nukleáris erőművek

hulladéka sem az adott régió talaját szennyezi. Jellegüknél fogva azonban az ökológiai problémák nem lokalizálhatók regionális méretekben sem, előbb vagy utóbb közvetlenül éreztetik hatásukat a bolygónk minden részén. Ebből következik, hogy a megoldási módok is csak globális méretekben számíthatnak sikerre.

Ez azonban csak az egyik feltétel. A másik a kevésbé fejlett országok – ahová a kelet-európai régió is tartozik – problémájával függ össze. Ezek az országok éppen elmaradottságuk okán kényszerültek és kényszerülnek a természeti környezet fokozott kizsákmányolására. Az erősen környezetszennyező iparok betelepülésének engedélyezése az ezek által biztosított munkahelyek kérdésével, s így a társadalmi és gazdasági problémák kezelésével összefüggésben érthető csak meg. Nem lehet tehát az mondani a fejlődő országoknak és a kelet-európai országoknak, hogy zárjátok be az üzemeiteket, bányáitokat, s fejezzétek be a kivágott erdők helyén folytatott földművelést. Hiszen az így munka és jövedelem nélkül maradó embereknek, családoknak valamilyen módon megélhetést kell biztosítani. S ebből következik az ökológiai kérdés bonyolultsága, hiszen nem elég a környezetromboló tevékenységgel felhagyni, meg kell tudni mondani azt is, hogy milyen módon biztosítható az emberi közösségek normális újratermelése. A környezetpusztítás megállítása egyfelől tehát, az emberi faj fennmaradásának hosszabb távú feltétele, ugyanakkor az élet rövid távú fizikai és biológiai újratermelésének mindennapi kényszere nem teszi lehetővé az "abszolút nulla megoldást" (zéró növekedés, a preindusztriális formák általánossá válása). A probléma globális kezelése és a társadalmi kérdésekkel való összekapcsolásának szükségessége miatt a világgazdasági rendszer alapvetően versenyre alapozott, s az egyes régiók közötti különbségeket objektíve feltételező rendjét, a *kooperatív stratégiákkal* kell felváltani, s a világgazdaság fejlődését *ökológiailag önfenntartó* fejlődési pályára kell ráállítani.

Tekintettel arra, hogy a XXI. század az *információs társadalom* korszaka lesz, amelyben a legfontosabb szerepet a humán erőforrások játsszák, ezért a legnagyobb erőfeszítéseket az emberi erőforrások minőségi újratermelésére kellene fordítanunk. Ez összhangba hozható az ökológiai követelményekkel és az emberi szükségletek mind tökéletesebb kielégítéséhez kötött társadalmi fejlődés kritériumával is. A globális méretekben megvalósuló *társadalmi tervezés és demokratizálódás*, amely nem pusztán a formális elemeket foglalná magába, lehetővé tenné az együttműködésből és az öntevékenységből adódó emberi energiák felszabadulását és alkotó módon való felhasználását. Ez lehet a kelet-európai régió, de az egész emberiség számára is az egyetlen sikeres modernizációs alternatíva. Hogy aztán ezen belül milyen scenáriók szerint megy végbe a fejlődés, az mindig a konkrét társadalmi, gazdasági, történelmi, kulturális és strukturális elemek mérlegelésével dönthető el.

¹ Az osloei egyetem Politikaelmélet tanszéke által szervezeti "Political Science and Democracy II." című konferenciára készített tanulmány.

Andor László:

VARÁZSLAT, KIHÍVÁS, VAGY KATASZTRÓFA

Komparatív politikai prognózisok Magyarország számára

1989 óta tanúi lehettünk az Európa keleti felében lejátszódott látványos történelmi változásoknak. Noha a nyolcvanas évek folyamán egy komplex válság számos jegye volt megfigyelhető, 1989 eseményei igen sok embert váratlanul értek, úgy Kelet-Európában, mint a régió határain kívül.

Ezen körülmények között gyors és világméretű ovációban részesülhetett Francis Fukuyama elmélete a történelem végéről, s ez alól az érintett országok sem jelentettek kivételt. Bizonyos ideig, a régen várt változások okozta eufória közepette sokan valóban azt hitték, hogy az események véglegesen lezárnak minden elméleti vitát, hiszen a nyugati liberalizmusban minden kérdésre megtalálható a helyes és korszerű válasz. Nincs szükség új elvekre vagy megoldásokra, – szólt az érvelés, – hiszen nyilvánvaló, hogy melyik utat kell választani.

Egy idő után azonban, miközben az események és a gondolkodás folyamata némiképp előrehaladtak, ez a "szellemi restriktó" az elméletek és képzetek "kakofóniájába" fejlődött. Megkezdődött a társadalomról való gondolkodás sokk utáni regenerálódása, és elérte az analógiák szintjét. Ez ugyan nem jelenti a tudományos teljesítmények csúcsát, de mutat némi képességet az elemzésre támaszkodó következtetések levonására.

A kényszer, ami az embereket a lehetséges jövőről való gondolkodásra készítette, abból a tényből származott, hogy a társadalom problémái sohasem oldódnak meg maguktól, hanem mindig tudatos, összehangolt cselekvést igényelnek. Ez pedig, közös célokat tesz szükségessé, és a lehetséges utakról és eszközökről kialakuló egyetértést. Mindazonáltal; a társadalomtudományok jelenlegi nyomorúsága miatt az útmutatóként szolgáló víziók egyelőre még nem nyugodhatnak kifinomult elemzéseken és prognózisokon.

A manapság leggyakrabban alkalmazott jövőképek részben a vágyakból, részben pedig a történelmi feltételek valóságáról rendelkezésre álló korlátozott tudásból építkeznek. E kettő különböző arányai különböző scénáriókhoz vezetnek, melyeknek alapjául más országok némiképp hasonló történelmi időszakai, vagy az adott ország korábbi történelmének egyes periódusai

szolgálnak. Ezen komparatív jövőképek felsorolása és rövid bemutatása érzékelteti a történelmi pillanat és egymás megértésének nehézségét, az országon belül és nemzetközi méretekben egyaránt.

1. A 89-ek mítosza

Az első említésre méltó próbálkozás egy véletlen egybeesésen, más néven a politikatörténet hosszú hullámain alapul. Már 1989-ben sokan észrevették, hogy a pártállamok összeomlása az 1789-es nagy francia forradalom kétszázadik évfordulóján történt. Ez egyúttal a Második Internacionálé megalakulásának századik évfordulója is volt, hiszen ez utóbbit a francia forradalom centenáriumára időzítették. Sőt, mi több, a szemfüles elemző észreveheti, hogy az angol demokrácia alapdokumentumát, a Jognyilatkozatot 1689-ben írták alá. Ily módon készen áll "a demokratikus fejlődés százéves ciklusainak elmélete", egy ragyogó, demokratikus jövő ígéretével, vélhetően a mai Nagy-Britannia és Franciaország (a korábbi 89-ek házigazdái) szintjén.

Ez az elmélet áll a legközelebb Fukuyama gondolatához, hiszen egy nagy adag misztikumot tartalmaz. Mégis érdemes megemlíteni, két okból. Először is, mivel Magyarországon az 1989-90-es politikai változások főszereplőinek terminológiája és ideológiája igen sokat merített Magyarország "1789"-ének, vagyis az 1848-49-es forradalomnak és szabadságharcnak a hagyatékából. A mai jelenetek előadói azonosultak a régiekkel, követeléseiket és céljaikat 1848 hangulatában fogalmazták meg. Továbbá, mint ahogy 1848 vezető ereje a liberális nemesség volt, úgy a mai magyar vezető pártok is döntően a volt nomenklatura és az értelmisért soraiból, vagyis az "ancien régime" kiváltságos csoportjaiból verbuválódtak. Másodszor pedig azért említendő ez az elképzelés, mert 1989-90 szereplői többször is elismerték, hogy igazából nem értik, miért és hogyan következtek be e drámai események, és miért hullott ölükbe hirtelen a történelmi lehetőség, hogy döntsenek a nemzet jövőjéről.

2. A családtagok követése

Ez a scénárió hangsúlyozza Magyarország hasonlatosságát azokhoz a nemzetekhez, amelyeket hagyományosan rokonainknak tekintünk. Ezek egyrészt a finnek, akikkel a közös eredet és a nyelvrokonság áll fenn, valamint az osztrákok, akiket a magyar népnyelv hagyományosan "sógorok"-nak hív. Miután e két ország kiszakadt "a birodalomból" (Finnország 1917-ben, Ausztria a szovjet csapatok 1955-ös kivonása után), mindkettő páratlan konszolidáción és gazdasági, politikai és kulturális fejlődésen

ment keresztül. Sokak számára 1989-90-ben magától értetődő volt, hogy a Vörös Hadsereg kivonása után mi is követni fogjuk rokonainkat, a NATO-hoz vagy akár az Európai Közösséghez való csatlakozás nélkül is.

3. Felzárkózni Európához

A mediterrán összehasonlítás alkalmazói, akik például a Moncloa-paktumról beszélnek, a Spanyolországgal, Portugáliával és Görögországgal fennálló hasonlóságot húzzák alá. Ezek az országok évszázadok óta a nyugat-európai centrum periferiáját képezték; és csak nemrég csatlakoztak az Európai Közösséghez, egy meglehetősen hosszú diktatúra-időszak után. A gondolatmenet egyértelmű: a diktatúra lebontása után lehetséges egy társadalmi-gazdasági "teke-off" ("felszállás") végrehajtása, még ha néhány EK-n kívüli ország (Ausztria, Finnország) fejlettségi szintjének elérése nélkül is történik ez. Az EK-hoz való csatlakozás egyszerre minősül eszköznek és célnak: áldozatokat kell hoznunk annak érdekében, hogy bekerüljünk, és ha bent leszünk, az lehetővé teszi majd a további haladást a demokrácia és a gazdaság területén egyaránt.

4. Egy európai tigris

A dél-kelet-ázsiai újonnan iparosodott országok víziója Magyarország számára egy az előbbinél kevésbé ambiciózus várakozást vagy elgondolást tükröz. Kifejez ugyanis egyfajta gazdasági realizmust, ami a demokrácia és a tőkés felhalmozás közötti "trade-off" (alternatíva) létezésévei számol. De ez még mindig pozitív jövőképnek számít, hiszen azt sugallja, hogy érdemes lemondani a demokrácia friss hajtásairól a világpiaci versenyképesség néhány év alatti elérése érdekében. Azután majd visszatérhetünk a demokrácia és a szociális méltányosság útjára. A gazdasági siker elsőbbséget kell hogy élvezzen, mivel most van csak esélyünk arra, hogy Kelet-Európa Szingapúrja váljék belőlünk. És ha ez mérhetetlen munkafegyelmet igényel, és a pluralizmus részleges és átmeneti feladását teszi szükségessé, akkor nincs más választásunk, mint egy "szabadpiaci" diktatúra.

5. A jóléti állam vége

Ez a foratókönyv a kelet-európai változásokat a nyugaton, mindenek előtt Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban 1979-80-óan lezajlott neokonzervatív fordulatokhoz hasonlítja. Az "újjobboldali" támadás előtt mindkét országcsoporthoz léteztek a jóléti intézmények. De a jólét és az újraelosztás csökkentése egyik helyen sem a jövőbe való befektetést jelenti, ahogy az optimista scenáriók mondják, hanem arról van szó, hogy a jóléti állam korábbi kedvezményezettjei áldozatul esnek a tőkés

felhalmozás új fordulójának. Ahogy Nagy-Britannia és az Egyesült Államok példája mutatja, ezek az áldozatok sem rövid, sem hosszú távon nem térülnek meg, és valószínű, hogy a demokrácia új hajtásai is fel lesznek áldozva a társadalmi és gazdasági feszültségek kezelése érdekében. "A kapitalizmus restaurációjára való törekvés a demokratikus szocializmus megteremtése helyett azt jelenti, hogy a kelet-európai átmenet egy jóléti állammal összekapcsolt diktatúrából egy jóléti állam nélküli diktatúrához vezet" – írja Ken Livingstone brit politikus:

6. Kelet-Európa mint Dél

Az átmenet egyre gyakrabban hallható értelmezése mondja, hogy magyarok által választott út nem Európába, hanem Latin-Amerikába vezet. A válság eredete nem az, hogy itt egy kommunista diktatúra létezett negyven éven keresztül, hanem az, hogy ez a régió a tőkés centrum perifériája volt évszázadokon át. Magyarország és Lengyelország adósságválsága igen hasonló Peruéhoz vagy Mexikóéhoz. Tehát a dél-kelet-ázsiai kis tigrisek sikertörténetéhez való összehasonlítással szemben itt a latin-amerikai "kudarctörténet" köszönnek vissza, melyek cáfolják a Nyugat-Európához való piaci integrálódás ígéreteit, és stagnálást, törékeny demokratizálódási kísérleteket, kiújult válságokat, katonai puccsok veszélyét vetítik előre.

Johan Galtung szerint amit tapasztalunk, az "néhány kelet-európai gazdaság gyors átalakulása központilag tervezett szocializmusból periférikus kapitalizmussá, olyan – a harmadik világra jellemző – sajátosságokkal mint a vertikális nemzetközi munkamegosztás, aszimmetrikus beruházások, az elitek szoros együttműködése, növekvő egyenlőtlenség és munkanélküliség, sőt nyomor a társadalom alján." Mindazonáltal, a periférikus országok elhatalmasodó bajai ellenére kialakulnak a kicsiny de erős komprádor rétegek, amelyek hasznot húznak nemzetközi alárendelődésből és a relatív elmaradottságból, s ez valamit megmagyaráz abból, hogy a változás kezdeményezése Kelet-Európában, de különösen Magyarországon gyakorlatilag az uralkodó csoportból indult ki.

7. Vörös és fehér

Az utolsóként megemlítendő katasztrófa-forgatókönyv azt hangsúlyozza, hogy nem ez az első alkalom, amikor Magyarország egy kudarcot vallott kommunista kísérlet után néz a jövőbe. Hogy meglássuk, mi várható, – szól az érvelés, – egy pillantást kell vetnünk a rövid életű 1919-es tanácsköztársaság utáni időszakra. Azokban az éveikben fellendült a szélsőséges konzervativizmus, erőszakos, sőt terrorisztikus antikommunizmus alakult ki, korlátozták a szakszervezetek jogait, és szoros összefonódás jött

létre az állam és az egyház között. Az etnikai és nemzeti ellenségeskedés szintén föléledt, és olyannyira elfajult, hogy a régióban nem volt lehetséges békét teremteni a nyugati hatalmak beavatkozása nélkül. E logika szerint az állandósuló szociális feszültségek megnehezítik a gazdasági válság megoldását, s ezért azt sem lehet kizárni, hogy nemzeti szocialista irányzatok erősödnek meg és jelentenek kihívást az amúgy is tekintélyuralmi vonásokat mutató kormányzatokkal szemben. Az 1919 utáni időszakban a gazdasági és kulturális fejlődés csekélyége ellenére a politikai rendszer viszonylag stabil volt, de nem csak a tekintélyuralmi berendezkedés miatt, hanem a városi és vidéki kistulajdonosok nagy aránya miatt is. E réteg kialakítása a kárpótlás útján nyílt törekvése a mai kormánynak is.

Természetesen egyetlen komparatív prognózis sem jelölheti ki Magyarország jövőjét, de még néhánynak a kombinációja sem. Aki a más régiók történelmi pályájával való összevetést mérlegeli, a hasonlóságokon túl a különbségeket is észre kell hogy vegye, így például az adósságprobléma jelentőségét a mediterrán demokráciákkal való összehasonlításban, vagy a hidegháború fontosságát Ausztria és Finnország esetében, hasonlóképp a NATO-hoz való csatlakozást Spanyolország és Portugália példájánál.

E fenntartások magukban foglalják az interdiszciplináris tanulmányok szükségességét is, a tiszta politikai vizsgálódás helyett. S mivel nem várhatjuk, hogy ugyanaz a történet két különböző helyen és időpontban bekövetkezzen, tisztában kell lenni azzal, hogy a komparatív prognózisoknak csak korlátozott képességük van a jelenkori változások jellegének meghatározására. A társadalom valóságos helyzetének leírását, ami a társadalmi gyakorlat útmutatójává szolgálhat, csak a konkrét helyzet konkrét elemzése eredményezheti. Úgy tűnik, hogy a társadalomtudományok Kelet-Európában még mindig nélkülözik a jelenlegi átmenet meggyőző interpretációját, ami különösen a parlamentarizmus, a pluralizmus, a piacgazdaságra való áttérés és a külgazdasági piacváltás kérdéseit érinti.

(Készült: az Oslo-i Egyetemen rendezett "Political Science and Democracy II." című szeminárium számára, 1991 októberében. Angolból fordította: a szerző.)

Fülöp Péter:

Az egydimenziós ember egy dimenziója

Az alábbiakban – egy némileg hosszúra sikeredett **könyvismertetés** ürügyén – Herbert Marcuse: "Az Egydimenziós Ember" című könyvéről (Kossuth Könyvkiadó; 1990) lesz szó. Mivel a könyv elég nehezen olvasható – tekintettel a mű értékére – érdemes azok számára "zanzásítani", akik nem akarják végigküzdeni magukat rajta. Az első négy részben megkísérlem visszaadni a mű fő gondolatait, majd az ötödikben néhány saját megjegyzést vázolok. Annak, aki olvasta már a könyvet, rögtön fel fog tűnni, hogy sok területen erőszakot követtem el a könyvön. Összekevertem részeket, mondatok bizonyos szavait elhagytam, kihagytam fontosnak tűnő részeket. Ez az erőszak célzatos. A tartalmi jellegű kihagyások szándékosak, mivel kihagytam azokat a részeket amelyek – véleményem szerint – elavultak és kihagytam azokat is, amelyek – ismét csak szerintem – nagyon könnyen vitathatók ill. nem érik el a könyv "átlagos" gondolati mélységét. Így például kimaradtak a két vilárendszer szembenállására és annak következményeire, vagy az igaz szükségletek kifejtésére vonatkozó részek. Ezt a rendhagyó **könyvismertetést** tehát úgy kell olvasni, hogy az is a mondanivalóhoz tartozik, ami nincs benne: (Ez egyébként szintén elég jól tükrözi. a könyv jellegét.) A nyilvánvaló hiányosságok ellenére remélem, hogy az első négy részben leírtak kiolvashatók a könyvből. Természetesen sok más is, de hát ezért is "Az egydimenziós ember **egy dimenziója**" a cím.

A könyv négy fő részre tagolható. Az első rész a kritikai társadalomelmélet módszertanával foglalkozik. A második a fejlett ipari társadalmak, míg a harmadik ezen társadalmak tudományos gondolkodásának a leírására tesz kísérletet. A negyedik rész pedig egy a mainál – a szerző szerint – jobb társadalom kialakulásának feltételeit és egy ilyen társadalom kialakulásának következményeit elemzi.

Természetesen én is maradok ennél a felosztásnál és az egyes főbb részekben belül pedig megkísérlem formailag is szétválasztani az elkülöníthető gondolatokat.

I. A kritikai társadalomelmélet módszertana

A kritikai társadalomelmélet vizsgálatainak legfontosabb szempontja: Megvizsgálni azt, hogy egy adott társadalom miként használja ki az emberi lét feltételeinek jobbá tételére szolgáló lehetőségeit.

Egy ilyen szempontú vizsgálódáshoz két alapvető **értékítéletre** van szükség:

(a) az emberi életet olyanná lehet ill. **kell** tenni, hogy érdemes legyen élni (erre a "kell"-re még visszatérek a III. részben);

(b) egy adott társadalomban megfelelő lehetőségek állnak rendelkezésre az emberi élet megjavításához.

Ezek után a kritikai társadalomelmélet **fő kérdése**: hogyan lehet az erőforrásokat az egyéni szükségletek és képességek optimális fejlesztésére és kielégítésére úgy fordítani, hogy közben a nyomor és a gürcölés minimális legyen?

A válaszhoz egyrészt viszonyítanunk kell. Mégpedig az elképzelt társadalmat viszonyítjuk valamihez. De mihez? A válasz: a történeti alternatívákhoz. Ez azt jelenti, hogy egy társadalom alternatíváinak kimunkálása során az épp fennálló lehetőségekből indulunk ki.

Másrészt a válaszhoz elvonatkoztatás szükséges. El kell vonatkoztatni az erőforrások tényleges szervezetétől és annak alkalmazásától.

A fenti elvonatkoztatás adja az alapját a kritikai elmélet elemzési módszerének, az ún. **transzcendáló** elemzésnek. Ez egy olyan elemzési módszer, amely azokat az elméleti és gyakorlati tendenciákat ragadja meg, melyek túllépnek a nyelv és a cselekvés fennálló univerzumán, mégpedig annak reális történeti alternatívái irányában:

Az eddigiek pl. egy közgazdásznak a következőt jelentik: ha egy olyan gazdaságot elemez, amely az egyén felett, rajtuk kívülálló hatalomként működik, akkor negatív vonásait (pl. munkanélküliség) addig nem értheti meg, míg azokat csupán a pozitív vonásokkal járó következményeknek tartja.

A kritikai elmélet elviekben úgy működik, hogy a társadalomban az alternatívát hordozó rétegek – az elmélettel kölcsönhatásban – a kritika fogalmait átültetik a történelmi gyakorlatba. Pontosan ez az "ideáltipikus" működés mutat rá a kritikai elmélet **fő problémájára**. Mi ez?

Az a jelenség, hogy a fejlett ipari társadalom, úgy látszik megszünteti a kritika valós társadalmi szükségletét. (A könyv tulajdonképpen a most felmerülő mivel?-re keresi a választ.)

Mi a következménye ennek a problémának?

(a) A kritika az elvonatkoztatás magas szintjeire vonult vissza, és így a történelmi alternatívák leginkább empirikus elemzése is irreális spekulációnak tűnhet.

(b) Kiüresednek a kritika kategóriái. Ezek a kategóriák akkor alakultak ki, amikor volt társadalmi hordozója a kritikának (XIX. sz.). Ez a társadalmi hordozó beépült a rendszerbe és így a kritikának a fennálló társadalmi rendszeren kívüli alapról kell kiindulnia. (lásd IV. rész)

II. A fejlett ipari társadalom leírása

II.a A szabályozás

A fejlett ipari társadalom főbb szabályzói a következők:

(1) A magas és általában emelkedő életszínvonal. Ilyen életszínvonal mellett a rendszerrel szembeni kritika társadalmilag értelmetlennek tűnik.

Pedig:

A létszükségletek termelésénél semmi nem indokolja, hogy az az egyéni szabadságok versenyszerű összezapása révén menjen végbe.

– A vállalkozás szabadsága sosem volt áldás. A lakosság túlnyomó része számára gürcölést, bizonytalanságot és állandó aggodást jelentett.

Tehát ha az egyénnek nem kellene szabad gazdasági szubjektumként megjelenni a piacon, akkor ez a civilizáció legnagyobb vívmánya lenne. Az egyén megszabadulhatna azoktól az idegen szükségletektől, amit az szabad gazdasági szubjektumként való létehez kapcsolódó munka kényszerít rá.

(2) A nem terrorisztikus technikai-gazdasági koordináció. Ez a gépi folyamat ill. az apparátus technikai szervezete felett gyakorolt hatalom révén érvényesül. Ez egyrészt szoros összefüggésben van a racionalitás megjelenésével ebben a társadalomban (lásd még III. rész). Másrészt azzal, hogy ha egy társadalom a gépek működésének megfelelően van megszervezve, akkor az a tény, hogy a gép fizikai ereje nagyobb, mint bármely egyéné, a gépet a leghatásosabb politikai eszközzé teszi.

Pedig ha a gép elsősorban a munka világában érvényesülne, ez újfajta emberi szabadság bázisává válhatna.

(3) Az anyagi és szellemi szükségletek. Olyan szükségleteket oltanak az emberekbe amelyek állandósítják a létért való küzdelmet. Ebbe a csoportba tartozik a legtöbb szükséglet, hisz a létszükségleteken kívül az összes szükséglet társadalmilag határozódik meg.

Pedig a fejlett ipari társadalmak anyagi és szellemi színvonala alapján már túlléphetnek volna ezen a szinten.

Ezek a szükségletek tehát hamis szükségletek, annak ellenére, hogy kielégítésük akár örömteli is lehet az egyén számára.

(4) A szabadság. A javak gazdag sokfélesége közötti szabad választás, mely a társadalmi kontrollokat tartja fenn.

(5) A kielégített és a kielégítetlen szükségletek közötti feszültség elsimítása.

(6) A manipuláció. Ez a manipuláció olyan mély, hogy ez már az elidegenedés fogalmát is kétségessé teszi. A technikai kontrollok úgy jelennek meg, mint a **racionalitás megtestesülései** az összes társadalmi osztály szolgálatában, így a szembeszegülés maga a irracionalitás lesz és a kontrollok belsővé válnak. Nem is belsővé válás ez, hanem utánzás, hisz a különálló szubjektum is megszűnik. ("Az elidegenült szubjektumot felszippantja saját elidegenült léte.")

Összefoglalva: a fejlett ipari társadalmakban a termelés, az elosztás és a fogyasztás technikai apparátusa nem pusztán eszközök összességéként működik, hanem olyan rendszerként, amely a priori meghatározza a rendszert. A technikai apparátus totalitáriussá válik, ami azt jelenti, hogy nemcsak a társadalmilag szükséges készségeket, foglalkozásokat, magatartásokat határozza meg, hanem a legbensőbb egyéni szükségleteket és törekvéseket is. Eltűnik a különbség az egyéni és társadalmi szükségletek között. A technika a társadalmi kohézió hatékonyabb és kellemesebb formája. Így a technika nem semleges, az ideológia magában a termelési folyamatban rejlik. A technikai racionalitás tehát politikai racionalitássá vált. (lásd még III. rész)

II.b A társadalom szerkezete

Mi a legfontosabb jellemző?

Az ellentétek csökkenése, az érdekek érezhető egybeesése. Következmény: nincs társadalmi hordozója az alternatívának. Az antagonisztikus struktúra (termelőeszközök magántulajdona - termelés társadalmi jellege) átalakul azáltal, hogy elviselhetővé válik. A dolgozó osztályok átalakulnak.

(1) megszűnik a kizsákmányolás mérhetetlen fiziológiai és biológiai dimenziója. A dolgok nem annyira ránehezdednek a munkásra, hanem szédítően inganak és elkábítanak;

(2) csökken a munkások létszáma, a gép messze túlnő az egyéni munkafolyamaton. Következmény: érvénytelenné válik a szerves összetétel marxi elképzelése;

(3) megváltozik a munkás tudata. A technológiai függés a dolgozót az üzembe integrálja;

(4) az uralom adminisztrációvá válik. A kizsákmányolást elfedi az objektív racionalitás, csökken a dolgozói osztályok tagadó pozíciója.

Mégis:

(a) szabadságnélküliség van, hisz az ember alá van vetve saját termelőapparátusának;

(b) szolgaság van, hisz az ember dologgá degradálódik. Az eszközként való lét már nemcsak a szolgát, hanem az urat is magába zárja.

A társadalom egy olyan pluralista rendszer, ahol a konkurens intézmények versengenek, hogy megszilárdítsák a rendszer hatalmát az egyén felett. Megmarad a profit magánjellegű elsajátítása, mint a gazdaság legfőbb szabályozója. Ez állandósítja a harcot a szükségletek kielégítéséért, pedig a társadalom eszközei lehetővé tennék ennek a harcnak a túllépését.

II.c A kritika felszívódása a kultúrában

A fejlett ipari társadalmak színre lépése előtt a magaskultúra fenntartotta az ellentmondást a lehetséges és a tényleges között. Természetesen ennek az volt az ára, hogy teljesen elszakadt a

társadalomtól. Ez az elszakadás tette lehetővé az illúziót, a "másként is lehetne" tudatát, létrehozva ezzel a valóság második dimenzióját.

Ezt a második dimenziót szüntette meg a társadalom azáltal, hogy kommercializálta a kultúrát. A gazdasági kényszeren keresztül a művészetet lerántja a társadalomba, így az az épp fennállót deklarálja. A művészet képeit, fogalmait egy olyan társadalom használja, amelynek léte pont e képek és fogalmak tagadása.

Jó példa a libidó (Életösztön energia) beépítése a rendszerbe. A libidót a társadalom az erotikára és a szexualitásra korlátozza. Mivel sokat megenged ezen a területen, a vágyott és a kielégített közötti feszültség csökken. A felesleges-én kevésbé cenzúrázza a tudattalant, így a külső dolgok megítélését is. Így az egyén egyrészt arra kondicionálódik, hogy spontán módon elfogadja azt, amit felkínálnak neki. Másrészt gyöngül az ítélőerő, az egyén könnyebben elfogadja a társadalom gáztetteit. Nagyrészt ezeknek tudható be az önkéntes behódolás, a terror hiánya, az egyéni és társadalmi vágyak, célok, törekvések közötti előre megállapított összhang.

II.d A nyelvi univerzum

A kommunikációs univerzum is azonosul a társadalommal. A nyelv egyre inkább a lényeg és a létező közvetlen azonosítását fejezi ki és segíti elő. A nyelvi konstrukció ráerőlteti a befogadóra a megcsonkított jelentést. Az eszközök:

- (a) Egy bizonyos főnév mindig ugyanazon értelmező jelzővel fordul elő (pl. szabad vállalkozás);
- (b) rövidített mondatokkal rögzített képeket teremt;
- (c) személyessé váló mondatok (pl. az Ön Szenátora);
- (d) rövidítések.

Pedig:

A mondat alanya egy olyan szubsztancia, amely egy dolognak a fogalmát jelöli, és amelyet a mondat mint egy különös állapotban vagy funkcióban lévő definiál. Így az alany nem oldódik fel, fennmarad a különbség a potenciális és a különös között. A nyelvben lévő ellentmondások történelmi jellegűek és kizárásuk a nyelvből a történelem elfojtását jelenti. (lásd még III. rész)

III. A gondolkodás

III.a Az uralom logikája felé

Ebben a részben azt mutatjuk be, hogy az emberi gondolkodásmód, mely a valóságot mint ésszerűt akarja megérteni, hogy jutott el az embernek az ember feletti uralmát alátámasztó gondolkodásmódig.

Mi is a végtermék? Az ipari civilizáció lezárt univerzuma a

szabadság és elnyomás, termelékenység és rombolás, növekedés és visszaesés ijesztő összhangja. Ez a társadalom megszervezésének egy olyan formája, ahol a természetet az uralom pusztá nyersanyagának tekintik, és azt ennek megfelelően szervezik meg és alakítják át.

Természetesen a nyugati gondolkodási tradíción belül is voltak a fentiekkel ellenkező gondolkodásmódok. A konfliktus visszavezethető Platón dialektikus és Arisztotelész formális logikája közti ellentétig. Nézzük most a klasszikus dialektikus gondolkodásmódot, hogy aztán szembe tudjuk állítani a technikai racionalitás ellentétes vonásaival.

Az Ész olyan megismerő képesség, amely az igaz és a hamis megkülönböztetésére szolgál. Azonban az igazság és a hamisság a valóság meghatározottsága, és csak ennyiben tételek tulajdonsága. Az igaz beszéd azt tárja fel és fejezi ki, ami **valóban van, megkülönböztetve attól, ami lenni látszik**. Így az igazság = Lét. A Lét viszont jobb, mint a Nemlét, hisz a Nemlét nem egyszerűen semmi, hanem a pusztulás, mely a Létben benne rejlő és azt fenyegető lehetőség. Mivel tehát a Lét jobb, mint a Nemlét, ez teszi az igazságot értékké. Az embernek harcolni kell a pusztulás ellen, tehát – a Lét = igazság azonosságából eredően – harcolni kell az igazságért. Az igazságnak megfelelően pedig akkor cselekszünk, ha megtanuljuk látni és tudni, mi az ami valójában van. Így: ismeretelmélet = etika és etika = ismeretelmélet.

A fentiekre példa az "emberi lényeg" fogalma: az ember, úgy látszik, birtokában van bizonyos képességeknek és erőknek, amelyek alkalmassá tennék őt arra, hogy olyan életet éljen, amely a lehető legnagyobb mértékben mentes a gürcöléstől, az alávetettségtől és rútságtól. Ilyen életet élni tehát annyit jelent, mint az ember lényegével összhangban élni.

Ez az elképzelés egy antagonisztikus világot tükröz, melyben egyrészt benne a pusztulás, másrészt egy cél-okoknak megfelelően strukturált kozmosz. Mivel a filozófiát ennek a világnak a megtapasztalása vezérli, a filozófia egy kétdimenziós univerzumban mozog. A látszat és valóság ontológiai meghatározottság.

Ebben a világban az emberek és dolgok eltorzulva, korlátozva, tagadva léteznek. A létezés törekvés e negatív meghatározottságok leküzdésére. A véges lét azonban tökéletlen, a megvalósulás elválaszthatatlan az elmúlástól, negativitás hatja át, következésképp: Nem-igazság. Így a gondolkodás célja kell hogy legyen a negativitás leküzdése. Egy olyan világ felé kell hatolnia, amely nincs alávetve a potenciális és az aktuális közötti különbségnek. Egy ilyen gondolkodásban az olyan kifejezések, mint "Lét", "Nemlét", módszertanilag nyitottak. Kifejtésük horizontja egy egész nyitott jelentésuniverzum. A gondolkodás törvényei annál inkább a valóság törvényei, minél inkább megértik: a közvetlen tapasztalat igazsága csupán megjelenése a valóság igazságainak. Így a dialektikus gondolkodás inkább ellentmondásban, mintsem megfigyelésben áll az adott

valósággal. A dialektika döntően az empirikus valóság negatív voltát emeli ki. Mivel azonban az igaz gondolkodós kötelezettséget jelent az igaz létezésre, a "van" "kell"-t implikál. A dialektikus gondolkodásmód tehát egyrészt felforgató, hisz az elemzés a valóságot annak az igazságnak a fényénél vizsgálja, amely bennük meghamisítva jelenik meg. Másrészt elvont, de ez az elvontság kötve van ahhoz a társadalmi univerzumhoz, amitől elvonatkoztat. Mivel az, amit a gondolkodás meg akar ragadni; a szabad világ, az Ész és a Szabadság konvergál. Ennek azonban megvan a saját korlátja, hisz a világ igaz és nem-igaz létmódokra hasadtsága a valóság meghatározottságának tűnik. Mi következik ebből?

Tudjuk azt, hogy "igaz" emberi életet az él, aki a lehető legnagyobb mértékben mentes a gürcöléstől, az alávetettségtől és a rútságtól. Így azok, akik gürcölnek, nem-igaz életet élnek. Az igazság elérése tehát összeegyeztethetetlen a szolgassággal. Ebből viszont az következik, hogy az igazság elérése és megértése bizonyos emberek kiváltsága kell, hogy legyen, hisz az élethez szükséges dolgokat meg kell termelni. Az igazság tehát nem lehet egyetemes.

Ez a filozófia értékítéletet tartalmaz. Ezek az értékek azonban nem irányadóak a társadalom megszervezése és a természet átalakítása számára. Bizonyítja ezt az a fentebb említett tény is, hogy ennek a filozófiának az igazsága nem lehet egyetemes. Ebből adódóan az a gondolkodásmód amely a társadalmat akarja; megszervezni, meg kell hogy törje az elemzés és értékítélet egységét. Elrugaszkodik az értékektől és a valóságnak az ebből adódó ellentmondásától. Megkonstruálja az Észnek az empirikus véletlenektől megtisztított birodalmát. Az adott valóságról hozott ítéletek helyébe olyan ítéletek lépnek, amelyek a gondolkodás általános formáit, tárgyait, valamint a kettő közötti viszonyt definiálják. A gondolkodás szubjektuma a szubjektivitás tiszta és általános formájává válik. A potenciális és aktuális viszonya nem egzisztenciális probléma többé, a "van" nem implikálja a "kell"-t. Eljutottunk a formális logikához. Itt a gondolkodás már közömbös tárgyaival szemben. Az ember a valóságos disszonanciából elméleti harmóniát teremt. A gondolkodást megtisztítja az ellentmondásoktól, jól azonosítható egységeket hoz létre a bonyolult és ellentmondásos természeti és társadalmi folyamatokban. Ez a gondolkodásmód már az előrejelzés és a kontroll eszközévé válhat. Ez tehát az első lépés a tudományos-technikai racionalitás felé, melyben a racionalitás és manipuláció a társadalmi kontroll új formájává forrt össze.

Milyen ez a tudományos-technikai racionalitás?

Kvantifikált. A természetnek matematikai struktúrában való értelmezése leválasztott minden immanens célt a valóságról. A valódi tudás és értelem az érzékek feletti uralmat ill. a tőlük való megszabadulást igényli. Az értékek nem valóságosak, így pl. a Jó, a Szép, az Igazság eszmékké lesznek, konkrét kritikai tartalmuk elillan az etika magaslégkörébe.

Másrészt a tudományos gondolkodás objektív világa egyre inkább a szubjektumtól válik függővé. A természet szubjektíve nem szellemi, objektíve viszont az. (Weizsäcker). Felfüggesztődik az arra vonatkozó ítélet, hogy mi a realitás ill. már maga a kérdés is értelmetlenné válik. Következmények:

- (a) a Mi?-ről a hangsúly a Hogyan?-ra tevődik át;
- (b) eltűnik a kötelezettség a szubsztanciával szemben.

Ezek pedig azt jelentik, hogy a "lét mint olyan" helyét a "**eszköz lét**" foglalja el. Az ember és társadalom átalakításának nincs egyéb határa, mint amit az anyag nyers tényszerűsége szab. Ennek a felfogásnak a hatékonysága bebizonyosodott, és így eleve determinálja a tapasztalatot, valamint a természetátalakítás irányát, szervezi az egész társadalmat. Ez a **természettudomány a priori**. Természetesen ez politikai a priori is, hiszen a természet átalakítása az ember átalakítását is maga után vonja.

A tudomány önmagában technikaivá vált, hisz az anyagot úgy tekinti, mint az ember tevékenységének lehetséges tárgyát. Vajon ezen tudománynak a semlegessége (tehát az a tény, hogy leválasztott minden immanens célt és értéket magáról) mit jelent a társadalomra nézve? Azt, hogy társadalmi vonatkozásában elveszíti semlegességét. Pont azzal szolgál egyfajta társadalomszerveződést, hogy a pusztá formát tekinti, amely gyakorlatilag bármely célnak alávethető. Mivel a tudományos gondolkodás mindig egy adott beszéd- és cselekvésuniverzumon belül játszódik le, ezen univerzum szerkezete által – esetünkben az uralom szerkezete által – a priori meghatározódik. Így válhat a természet feletti egyre hatékonyabb kontroll az ember feletti egyre hatékonyabb kontrollá. **A technika ugyanakkor legitimizálja is ezt a hatalmat, hisz nyilvánvalóvá teszi az autonóm lét, az élet feletti önrendelkezés technikai lehetetlenségét.**

Az ebben a részben eddig leírtakat jól nyomon lehet követni egyrészt a nyelv "homályos" fogalmainak a lefordítási kísérleteinél, másrészt az empirikus kutatásokban. Nézzük most az először említettet.

III.b A fogalmak lefordítása

Célja: kiküszöbölni a hiányosságot, a furcsaságot, az illúziót a nyelvből. Vonatkoztatási rendszere a szavak köznapi használata, az uralkodó viselkedésváltozat, tehát főként a fennálló univerzumon belül marad.

Ennek az irányzatnak a képviselői (Austin, Gellner, Wittgenstein) mikor a fogalmakat, a szavakat gondolkodási fogásokként értelmezik, újra eltekintenek attól, ami a nyelvben nem fejeződik ki.

Nézzük most a **kritikai elmélet álláspontját** a köznyelv filozófiai használatát ill. a filozófiai fogalmakat illetően. A **köznyelvet** fel kell használni a filozófiai gondolkodásban, de nem szabad kirekeszteni abból az átfogó kontextusból, amelyben az emberek beszélnek és cselekszenek. A filozófiai nyelvnek kívülről

kell átvilágítania a köznapi nyelvet. Az az elemzés, amely a köznapi beszéd eldologiasodott univerzumának fogalmaival írja le ezt az univerzumot, szükségképpen elvonatkoztat a potenciálistól. Egy ilyen megközelítés misztifikál, holott épp ez ellen harcol. Nem magyarázza a nyelv társadalmi horizontját, pedig a kimondott mondat egyszerre kifejezője annak az egyénnek, aki mondja, azoknak, akik őt így beszéltek és valamiféle, köztük kapcsolatot teremteni képes ellentmondásnak.

Most térjünk át a **filozófiai fogalmak** kérdésére. Először tisztázni kell a "fogalom" értelmét, hisz ez a kritikai gondolkodás alap kategóriája. A "fogalom" azonos a közvetlen tapasztalat tárgyával, hisz ugyanazt a dolgot jelöli, de különbözik is tőle, mert a fogalom reflexió terméke, és ez a reflexió a dolgot más dolgok összefüggésében értette meg. Ezek a más dolgok a közvetlen tapasztalatban nem jelennek meg, de fontosak, mivel ezek magyarázzák a dolog megjelenését. A fogalom ezért nem valami konkrét dolgot jelöl, hanem az általános meghatározottságot fogja fel, amely meghatározza azt a formát, amelyben az általános különösként megjelenik. A dolgot csak akkor fogtuk fel, ha a dolgot ebben az általános meghatározottságában rekonstruáltuk. Más szavakkal: a dolog megjelenését transzcendáljuk a valóság irányába. Vegyük észre az I. részben tárgyalt transzcendáló elemzéssel való hasonlóságot!

Az általános filozófiai fogalmak tehát:

(a) egyetlen képben fogják meg a valóságban realizált, egyszersmind akadályozott lehetőségeket;

(b) elsődleges tapasztalati elemek. Nélkülük a különös dolgok elveszítenék önazonosságukat;

(c) történelmi jellegűek. Egy sajátos történelmi folyamaton belül, az általános helyzet tudatában alakulnak ki és fejlődnek. Mindig egy sajátos nézőpontból, egy sajátos társadalomban dolgozzák ki őket, bármennyire elvonttá és általánossá válnak a filozófiai elméletben;

(d) objektív jellegűek. Objektívvé teszi őket egyrészt a felfogóval szemben álló anyag. Ez azért fontos, mert meghatározza, hogy mennyit lehet a szubjektivitásban feloldani. Másrészt objektívvé teszi az a sajátos történelmi környezet, amely minden szubjektum számára azonos.

Az elmondottakra egy példa: az, hogy a tárgyi világot; mint eszköz-együttesek világát tapasztaljuk, meghatározza azt, hogy a tárgyak milyen formában jelennek meg. Így a tudós számára úgy, mint értékmentes elemek, a köznapi ember számára mint munka, szabadidő, termelés, fogyasztás stb. anyaga.

A tárgyi világ tehát sohasem hozzáférhető az anyagot szervező sajátos történelmi alakulaton kívül. A technikai racionalitáson alapuló fejlett ipari társadalomban a kritikának tehát "fikciókból", "illúziókból" kell állnia. Ezek az "illúziók" azonban racionálisabbak lehetnek, mint tagadásuk, amennyiben ezek a fogalmak felismerik az uralkodó racionalitás korlátait.

III.c Az empirikus kutatások

Amint az eddigiekből kiderült, ha az általános fogalmakat (itt természetesen nemcsak filozófiai fogalmakról van szó!) a különös kifejezéseire fordítunk le, az eredmény egyfajta hamis konkrétság lesz, amely elszigetelődik a valóságot képező meghatározottságoktól. Így erre nem is kérdez rá, a vizsgálat terapeutikus jellegű lesz. Ez a jelleg ott a leglátványosabb, ahol a forgalmi gondolkodást módszeresen arra használják, hogy a meglévőt az adott viszonyokon belül vizsgálják és tökéletesítsék. Pl.: iparszociológia, motivációkutatás stb. (példákat lásd a könyvben 129. o. – 141. o.)

Ezekkel a vizsgálatokkal természetesen nincs baj, csak akkor, ha a transztendáló elemzés szemszögéből nézzük őket. Ekkor nyilvánvalóvá válik az, hogy atomizálják a tényeket a represszív Egészen belül, és ennyiben a gondolkodás represszív redukciójává válnak. A **transzcendáló elemzés** célja: a tényeket annak ismerni meg, amik, tehát amit azok számára jelentenek, akik tényekké tették őket és akiknek együtt kell élniük ezekkel a tényekkel. A tények világát tehát történelmi univerzumként kell felfognunk. A történelmi tartalom tudja összekapcsolni a gondolkodási struktúrát a valóság struktúrájával. Így a logikai igazság történelmi igazsággá válik. A lényeg és jelenség, a "van" és a "kell" közötti feszültség a történelmi szubjektum – a természettel és a társadalommal szemben álló ember – műveként tárul fel. A "van" "kell"-é változik, a fennállónak azon történelmi erők nevében lehet ellentmondani, amelyek leleplezik a fennálló irracionális jellegét.

IV. Az alternatíva

Bármely, az adott társadalmon túlmutató alternatívának a következőket kell teljesítenie:

(a) összhangban kell lennie az anyagi és szellemi kultúra elért színvonalával;

(b) ki kell tudni mutatnia, hogy magasabbrendű racionalitással rendelkezik. Tehát:

– kilátást kell nyújtania arra, hogy megőrzi és tökéletesíti a civilizáció produktív vívmányait;

– meg kell, hogy tudja határozni a fennállót, valamint azt, hogy mik ennek az alapvető tendenciái és viszonyai;

– nagyobb esélyt kell, hogy nyújtson a **létezés pacifikálására**.

A **létezés pacifikálása** pedig egy olyan társadalomszerveződési formára utal, ahol a már szabadon kifejlődő emberi szükségletek nem az uralomhoz és a az ínséghez fűződő érdekeket hoznak létre.

Természetesen egy konkrét alternatíva felvázolása – már csak az eddigi gondolatok következtében is – lehetetlen, de talán néhány elgondolást az elmélet szintjén érdemes vázolni. Először a minőségi változás néhány feltételével és egy ilyen váltás

következményéről, majd – kiemelve e váltás legfontosabb feltételét – a kritika társadalmi talajáról lesz szó.

IV.a Feltételek és következmények

Mint az már többször is felmerült, a kritikai gondolkodás arra törekszik, hogy bemutassa a fennálló irracionálisitását és azonosítsa azokat a tendenciákat, amelyek ennek a fennállónak az átalakulásához elvezetnek. Remélhetőleg az eddigiek megfeleltek ennek a törekvésnek. A **túlmutató tendenciát** illetően azonban szükségesnek tartom összefoglalni az eddigieket.

A fejlett ipari társadalom a tudomány és a technika represszív fejlődése során eljutott ahhoz a ponthoz, ahol az emberi léthelyzet jobbá tételére való törekvés meg kell, hogy változtassa a technikai haladást. A siker – amelynek a természetnek és a társadalomnak az eszközként való felfogása vezetett – új dimenziókat nyit az ember megvalósulása számára. Minden létszükséglet kielégítést nyerhetne és ez megváltoztathatná a szükségszerűség birodalmát, amely eddig az uralom és a kizsákmányolás eszközéül szolgált. A technikai racionalitás eme következménye az, amely kiváltja azt az erőfeszítést, hogy ezt a tendenciát a fennálló keretek között tartsák. Ezt a célt szolgálják az említett szabályozók. Ez egyben a fennállóban az irracionális is, hisz lehetetlenné teszi az általa elindított racionalitás betetőződését. A betetőződést pedig az "Életnek mint eszköz"-nek az "életnek mint cél"-ra való átalakulása jelentené.

Nézzünk most néhány feltételt. Természetesen itt a feltételeket nem lehet szorosan elválasztani sem a céloktól, sem a következményektől, hisz az elvonatkoztatás ilyen szintjén a feltételek összecsengenek a célokkal ill. megvalósulásuk következményé is teszi őket. Tehát:

(a) A tudományos-technikai racionalitás megváltozása. Megváltozhatna a tudománynak és a technikának a természethez való viszonya. A természet átalakítása hasonlóná válna a művészetéhez, hisz a művészet maga egy felszabadító uralom. Az esetleges állapotot olyan követelményeknek veti alá, amelyek külsődlegesek és amelyek útját állják a szabad megvalósulásnak. Így erőszakot vesz a különösön, amely maga is elnyomja a benne lévő lehetőségeket. Erőszakot vesz az elnyomáson, következésképp felszabadít. A megváltozott racionalitásnak ilyen felszabadító uralomba kell torkollnia a mostani represszív uralom helyett. Így a tudomány az értékeket szükségletekké, a cél-okokat technikai lehetőségekké alakítaná. Azok a szükségletek és elképzelések, amelyek ma irracionálisnak és értékekkel telinek tűnnek, elveszítenék irracionális jellegüket. A tudomány tovább haladhatna a másodlagos minőségek kvantifikálásából az értékek kvantifikálása felé. Így például kvantifikálni lehetne a szükségletektől való szabadság mértékét. Ez természetesen politikai változást is jelentene, hisz az akadályok jól körülírható politikai akadályok. (Politikán Marcuse azt a praxist

érti, amelyben az alapvető társadalmi intézmények meghatározódnak!)

(b) A túlfejlettség redukciója, Ez a profitot hozó pazarlás megszüntetését jelenti, amely növelhetné a szétosztható társadalmi gazdagságot.

(c) A társadalmi energiák más irányba terelése. Az egyéni energiák visszavonása a társadalmilag megkövetelttől a csírája ennek, hisz hozzájárul a szolgaság csökkenéséhez. (lásd még az V. részt)

(d) A népesség csökkentése, hisz a növekvő népesség súlyosbítja a létért való küzdelmet, valamint szétzilálja a magánélet szféráját.

(e) Az egyedüllét visszaállítása jogaiba. Ez azért fontos, mert az egyedüllét a kielégített szükségletek talaján – lehetőséget adhat a gondolkodás szabadságának a visszaszerzésére.

(f) A szabadjára engedés (pl. csendháborítás) megszüntetése, hisz az egyén jelenleg más egyének foglya, mikor rákényszerül, hogy a másik szórakozásából, látványából, stb. részesedjék.

Most pedig nézzünk még néhány **következményt** azokon kívül, amiket már a feltételek révén említettem.

Látni kell azt, hogy egy ilyen változás borzasztó lenne a népesség zömére nézve, hisz a represszív szükségletek teljesen beépültek az emberbe, mondhatni ezek váltak a különös emberré.

A pacifikált világ intézményeit – mivel a mostani világ teljes tagadását jelentik – nem lehet felosztani tradicionális módon (pl. demokratikus, diktatórikus, stb.). A létfontosságú javak termelésénél és elosztásánál a centralizáció az ésszerű, amennyiben az értelmes önrendelkezés alapját teremtené meg. Ez az önrendelkezés – amely természetesen minden manipulációt kizár – pedig a többlet megtermelésénél és elosztásánál lehetne hatékony.

Az egydimenziós társadalom totális jellege miatt a "szabad társadalom;" nem határozható meg csak negatív kifejezésekkel. Így ebben a "szabad társadalomban":

– a gazdasági szabadság egyenlő a gazdasági erőktől és viszonyoktól való szabadsággal;

– a politikai szabadság egyenlő a politikától való szabadsággal, amely felett az egyén nem gyakorol hatékony ellenőrzést;

– szellemi szabadság az egyéni gondolkodás helyreállítását jelentené, amit most elnyel a tömegkommunikáció.

Még valami: ezek a dolgok irreálisak, de ez nem azt jelenti, hogy utópisztikusak, hanem azt, hogy mekkora erők állnak megvalósításuk útjában.

IV.b A kritika társadalmi talaja

A rendszer hatékonysága, az elméletnek a tényekhez, a gondolkodásnak az elvárt viselkedéshez, a terveknek a realitásokhoz való asszimilációja mind az alternatíva ellen hat. Az azonosulás olyan nagy, hogy az alulról jövő kontroll is csak ott jelenthet minőségi alternatívát, ahol ez az alsó réteg a

fennálló teljes tagadása.

A társadalom jellegéből adódóan azonban az alternatíva felé mozgó társadalmi hordozót nem lehet a társadalmon belül megtalálni. Az uralom már adminisztrációként működik, mely az Egész számára válik jó étletté. A rendszer hatékonysága meghatározza a lehetséges felszabadulást is. Így a tagadás csak tiszta, politikailag teljesen lehetetlen formájában – a "legyen már vége ennek az uralomnak!" formájában – jelenhet meg. Mivel a "nép" már a társadalmi kohézió eszköze, a kritika talaja csak ezen kívül létezhet. Azok között, akik "nincsenek benne a buliban", a más rasszba tartozók, a feketék, munkanélküliek, stb. között, akiknek az élete az elviselhetetlen viszonyok és intézmények megszüntetésének legközvetlenebb szükséglete.

"Természetesen ez csupán esély, semmi több. A kritikai társadalomelmélet nincs birtokában olyan fogalmaknak, amelyek át tudnák hidalni a jelen és jövő közötti szakadékot; minthogy nem tartalmaz ígéretet és nem mutat sikert, negatív marad." (281. o.)

V. Megjegyzések

Mindenekelőtt egy gondolat a – bevezetőben már említett – kihagyásokkal kapcsolatban. A könyv maga sokkal politikusabb. Rengeteg példát említ, mellőzésük – a terjedelmi okok mellett – a valóság megváltozását jelzi. A jelen eseményei arra engednek következtetni, hogy a fejlett társadalmak – a magas életszínvonal talaján – a társadalmaikon belüli – a rendszer jellegéből adódó – problémákat át tudták ültetni a nemzetek közötti konfliktusokká. Ráadásul a fejlett és a fejletlen országok közöttivé, ami eleve meghatározza a megoldásokat is. A társadalmon kívüli, de az országhatáron belüli társadalmi erő nincs. Valószínű, hogy ez az erőhiány – más szóval az érdekérvényesítési képesség hiánya – okozza kirekesztettségüket is.

A probléma persze ettől létezik, de a maga teljességében kifejlődve csak néhány ember problémája. Gyorsan hozzáteszem: ez persze nem értékítélet. Az egyén emberi értékét nem lehet ez alapján megítélni. A társadalom értékét viszont igen, hisz a kritikai gondolkodás alapértékeit elvileg minden társadalom magáénak vallja. Még mielőtt azonban eljutnánk a közvetlen valósághoz, meneküljünk el tőle!

Ennek a "menekülésnek" – a véleményem szerinti – legfontosabb eszköze a "kell" átcsapása a negativitásba. Mint az eddigiekből világosan kiderült, a "kell"-t az elemzés és az értékítélet egysége hozza létre a történelmi univerzum talaján. E történelmi univerzum csak annyiban talaj, amennyiben dinamikus. Dinamikáját pedig az érdekeikben túlmutató társadalmi rétegek hordozzák. E nélkül a "történelmi kell" gyorsan belefulladás az etikába. A kritika kiindulópontja ez a "történelmi kell" és minden kritika célja a "kell" hordozójának a megtalálása. E cél gondolati

eléréséből ered a forradalmárok elhivatottsága és bátorsága. A kritikai szemlélet azonban az ember egyéniségének a kérdése. Akkor is ott munkál, ha az egyén nem találta meg az a saját "történelmi kell"-jének a hordozóját. Az eredmény: kiábrándultság, nihilizmus, esetleg más – az egyén számára kevésbé ártalmas – diszciplínában való elmélyedés.

Marcuse számára is szükség van egy halvány reménysugárra. Ő is kimutat egy társadalmi hordozót, habár ez – véleményem szerint – inkább az elemzés belső logikájának az eredménye, mintsem a konkrét társadalmi gyakorlatnak: Természetesen ezt Marcuse is látja és le is írja: "A dialektikus fogalom elméleti és empirikus okokból önnön reménytelenségét mondja ki." (277. o.) Ez a reménytelenség mélyebb, mint gondolnánk. Azzal, hogy a kritika kifejtése is ebbe a pluralizmussal uralkodó valóságba torkollik, saját magát semmisíti meg. Bekerül az egyetemeknek nevezett "tudás"-gyárak tanszékeire, tananyaggá válik, dolgozatot kell írni, be kell számolni belőle.

Van-e és mi a megoldás? Véleményem szerint van, mégpedig a kritika átültetése a gyakorlatba. A mindent elnyelő társadalom tagadása – természetesen a történelmi univerzumban, és annak épp az eredményeképp –, az **egyén mint "csak maga ez egyén"**. A kritikai elmélet – amennyiben a társadalom gondolati tagadása akar lenni – csak totális tagadás lehet, így csak itt található meg a talaját. Szándékosan nem írtam társadalmi talajt, hisz ez "egyéni talaj". Az embernek mint társadalmi lénynek a megértése óriási fegyverténye a gondolkodásnak. Azonban pontosan ennek a gondolkodásnak a sikere vezet el annak felismeréséhez, hogy mekkora erők állnak ezen gondolkodásmód mögött meghúzódó értékek megvalósulásának az útjában. Az értékeket a társadalom totálisan szubjektívvé teszi, ezért megvalósításuk is csak totálisan szubjektív lehet.

A kritikai gondolkodásnak – a társadalom és a társadalom reménytelenségének **megértése** talaján – át keli alakulnia az egyén viselkedésévé. A megértést nem véletlenül hangsúlyoztam. Ez azt jelenti, hogy semmilyen, az egydimenziós társadalmi univerzumba torkolló aktív cselekvés nem lehet kritikai tartalmú. Mutatják ezt – a Marcuse által felsorolt, – a pacifikált létezésnek megfelelő tulajdonságok – a mindenféle keménység, "összetartás" és brutalitás hiánya, az undorodás mindattól, ami itt folyik stb. –lehetetlensége ebben a társadalomban. Mihelyst pedig a viselkedés (nem pedig cselekvés, mivel az aktív a fennállóval szemben) válik elsődlegessé, a gondolkodási különbségek másodlagossá válhatnak. Teljesen mindegy ekkor, hogy az ember az elidegenedés fogalmától vagy Krisnától jutott-e el oda, hogy energiáit ne a társadalmilag elvárt irányba terelje. A lényeg az; hogy a tagadás lehetőségessé válik.

Természetesen tisztában vagyok ennek az útnak a csaknem teljes lehetetlenségével. Van más út is, ami ráadásul sokkal egyszerűbb: elmegyünk pénzt keresni.

Mottó: "Mindent elsöpör a Hollywood
Amerika nyeri a háborút"
(Moby Dick)

György Péter:

Az amerikai tömegkultúra

Ha a média szót halljuk, általában a média által nyújtott szolgáltatások jutnak eszünkbe. György Péter esztéta (ELTE) azonban magát a médiát (közelebbről az amerikai) tette meg előadásának a tárgyává.

Az amerikai tömegkultúra alapvetően nem esztétikai, hanem pénzügyi kérdés – fejtette ki. Nem meglepő tehát, hogy az USA médiapiacán több százmilliárd dollár fordul meg évente. Pontos összeget megállapítani nehéz, mivel a hagyományos médiaágak mellett (tv, film, sajtó) ehhez a piachoz sorolják az ipar egyre jelentősebb részét is (pl. számítógépipar).

A média befolyása és manipulációs ereje az USA-ban óriási (pl. Reagan elnöki beszédeiben a szófordulatok 38%-át volt filmjeiből válogatták össze). A médiokrácia befolyását a hatalmi körök szoros összefonódása csak erősíti.

A hatás azonban túllép az USA határain. Ennek a kultúrimerializmusnak, figyelmeztetett György Péter, éppen azok az országok eshetnek legkönnyebben áldozatul, melyek eddig tőle többé-kevésbé hermetikusan el voltak zárva.

A hatalmas anyagi erőforrások azonban nem állnak arányban a teljes informáltság megteremtésére való törekvéssel. Az előadó véleménye szerint a Gutenberg-galaxis végéről beszélhetünk, hiszen el lehet úgy árasztani a világot hírekkel, hogy közben alapvető dolgokat hallgatnak el (pl. hogy hány iraki katona esett el az Öböl-háborúban). A veszély az, hogy a racionális kifejezésmód mögött a tartalom felpuhul ("a pszeudoracionálisnak nincs belső struktúrája"). Itt ért el az előadó mondanivalójának lényegéhez.

1991. október 7. fordulópont az emberiség kultúrtörténelmében. (Ha Friedell megélte volna!) E naptól kezdve legálisan szállítható bármilyen információ telefonvonalakon. Az új érában az absztrakció helyébe a percepció lép (az olvasás kora helyett a nézés kora következik). Az oktatásban ez úgy jelentkezik, hogy a számítógép-nevelte, könyvet nem ismerő tanulók agya bipolarizálódik: igen-nem válaszokat képesek csak adni, ill. bizonyos kérdéseket nem értelmeznek. Mindebből pedig a filozófia, sőt az egész humanista tradíció halála következik. (Ez az állítás egyébként egybecseng Fukuyama híres tanulmányának konklúziójával.)

György Péter szerint "siránkozni nem érdemes, mert ez van". Valóban. Tehetetlenségünket azonban feloldhatjuk, ha áldozunk az olvasásra.

Hiszen (írta Umberto Eco) a jóisten a könyvtárban lakik.

Majer Balázs

Worldwatch Institute:

A világ helyzete, 1991

(Föld Napja Alapítvány, 1991)

A washingtoni Worldwatch Institute nyolcadik alkalommal tette közzé éves jelentését a Föld állapotáról. E világhírű intézet nem rendelkezik állandó kutatóállománnyal, hanem évről-évre az éppen legfontosabbnak számító globális problémák szakértőit hívják meg, hogy foglalják össze tényszerűen mondanivalójukat az ózonburokról, az esőerdőkről, az AIDS-ről, az abortuszról vagy más, minden földlakót érintő kérdésekről. A Worldwatch publikációi a nálunk is jól ismert Római Klub jelentéseivel hozhatók rokonságba, de hasonló indíttatást tükröztek az ENSZ számára Willy Brandt majd Gro Harlem Brundtland vezetésével készült jelentések is.

A magyar gazdaságpolitikusok már hosszabb ideje nagy figyelmet fordítanak a Washingtonból érkező éves jelentésekre. De nem a Worldwatch elemzéseit érdeklé ki döntéshozóink figyelmét, hanem a néhány utcával arrébb készülő vaskos világbanki és IMF-tanulmányköteteket. Ennek tulajdonítható, hogy a jelenlegi hivatalos magyar politika integrációs törekvései egy alapvetően helyes elveken működő világrendszerrel számolnak, és ezekhez kívánják igazítani a magyar gazdaság és társadalom működési formáit és normáit is. Közgazdászhallgatók számára is magától értetődhet, hogy nekünk mindenek előtt a pénzügyi szervezetek logikáját kell tanulmányoznunk, az ökológusok jelentései pedig a hazai környezetvédőkre tartoznak.

E két szemléletet állítja szembe a szóban forgó könyv vezértanulmányában Lester R. Brown. Megfigyelése szerint azok, akik a gazdasági és üzleti lapokra alapozzák világlátásukat, általában úgy vélekednek, hogy a világ "jó formában van", és a hosszú távon érvényesülő gazdasági folyamatok is biztatóak. "Nyilván vannak még problémák, az USA költségvetési deficitje, a harmadik világ adósságai, az emelkedő olajárak, de a közgazdász számára e dolgok kezelhetőnek látszanak." (6.o.) Többnyire még azok is optimistán ítélik meg a 90-es évek gazdasági kilátásait, akik tisztában vannak a rövid távú recesszió realitásával.

Ezzel szemben a természet helyzetét figyelők a világ fizikai állapotának szakadatlan romlását kénytelenek konstatálni. "Minden fontosabb mutató pusztulást jelez: az erdők zsugorodnak, a sivatagok terjeszkednek, a művelhető területek fokozatosan vesznek el a termőrétegüket, a sztratoszféra ózonrétege egyre vékonyodik, az üvegházhatást okozó gázok mennyisége nő, csökken a növény- és állatfajok száma, a levegő szennyezettsége a nagyvárosok százaiban már elérte az egészséget fenyegető mértéket, a savas esők okozta pusztulás minden kontinensen észrevehető." (6-7. o.)

A szöges ellentétben álló szemléletek nyilvánvalóan ugyanarról a világról állapítanak meg ellentétes dolgokat, ugyanazokat a szűkös erőforrásosokat akarják más-más módon felhasználni (vagy éppen fel nem használni). Gondolatvilágaik azonban annyira különbözőek, hogy az ökonómusok és az ökológusok gyakran alig tudnak szót érteni egymással – mondja Brown. "A közgazdász a fejlődés irányait a befektetés, a megtakarítás és a növekedésszemszögéből értelmezi. Gazdasági mutatók és elméletek vezérlik, s a jövőre többé-kevésbé úgy tekint, mint a jelenlegi pálya valószínű meghosszabbítására. Az ő szemszögükből nézve felesleges aggódni az ember gazdasági tevékenységének természeti korlátai miatt. Ritka az a közgazdasági tanulmány, amely megemlíti a teherbíró-képességet, az ökológia alapvető szempontját. A közgazdászok úgy gondolják, hogy a technológia fejlődése minden korlátot képes háttérbe szorítani. E nézet érvényesül az ipar és a pénzügy világában, a kormányok és a nemzetközi fejlesztési ügynökségek működésében is."(7. o.)

"Ezzel szemben az ökológusok a létező dolgok egymással és környezetükkel való kapcsolatát vizsgálják. ... Nézeteik szerint minden növekedési folyamat korlátozott, a földi ökoszisztéma természeti paraméterei által behatárolt. Ők mindenkinél világosabban látják, hogyan pusztítja az ember terjeszkedő gazdasági tevékenysége a természeti rendszereket és az erőforrásokat." Sok ökológus szerint a gazdasági rendszerek teljes körű átalakítása nélkül nem kerülhető el a végzetes gazdasági hanyatlás.

A gyökeres átalakítás nehéztüzérségi előkészítéseként Alan Durning "Mennyi az elég?" című tanulmányában beható kritika alá veszi a modernnek nevezett társadalom fogyasztás-orientáltságát, illetve mindazt, amit fogyasztói társadalomként ismerünk. "A világ szerencsésebb felének óriási fogyasztása olyan környezeti problémát jelent, amely – talán a túlnépesedést leszámítva – semmi mással nem vetekszik. A források gyors felélése az erdők, a talaj, a víz, a levegő és az éghajlat kimerítésével, vagy visszafordíthatatlan változásokkal fenyeget." (156. o.)

E többé-kevésbé ismert megállapításokon túlmutatva Durning kifejti, hogy a fogyasztás nemcsak az ember és a természet viszonyában, hanem az emberek közötti kapcsolatokban is problémát jelent. "A magas fogyasztás megmérgezi az emberek viszonyát is. A hosszú idő éta elismert erények, a személyiség integritása, jó munka, barátság, család, közösség mind füstté válnak a gazdagokhoz dörgölözés oltárán. Így aztán az ipari országokban sokaknak az az érzése; hogy világuk üres, hogy a fogyasztói kultúrára akaszkodva eredménytelenül hajszolták az anyagi javak halmozásával kielégülésüket, amely végső soron szociális, pszichológiai, spirituális igényből fakad." (156. o.)

Kifejezetten hasznos tehát szembesülni az ökológiai szemlélettel mindazoknak, akiknek a közgazdasági alapképzés során az egyén szinte kizárólag mint fogyasztó jelent meg. Kiderül ugyanis, hogy a fogyasztói társadalom, melyben "minél többet fogyasztasz, annál jobb ember vagy", nem azonosítható a fejlett társadalommal, és az embernek nem természetes

(vagyis nem örök) tulajdonsága az, hogy maximalizálni kívánja fogyasztását. Éppen hogy a piaci társadalom neveli egyre inkább fogyasztóvá az embert, persze csak fizetőképes kereslete mértékében. Ugyanakkor viszont a fizetőképes kereslettel nem rendelkezők számára a fogyasztóképeség növelése válik életcélá, az emancipáció mércéjévé, és ez nemzetközi méretekben is érvényesnek mondható.

Ugyanakkor viszont látni kell, hogy az utolérés ilyen értelemben lehetetlen, egyszerűen nincs annyi erőforrás és nyersanyag a Földön, ami ezt lehetővé tenné. És nem is racionális egy ilyen cél, hiszen mi értelme lenne, hogy mondjuk a kínaiak is annyi italdobozt hajjigáljanak szét, mint az amerikaiak, vagy hogy a tanzániaiak is tonnaszám gyártsák az újsághirdetéseket. Másrészt viszont cinikus lenne, vagy legalábbis némi neoliberais ihletéssel lehetne csak a szegények boldogságára hivatkozva erényként feltüntetni a nélkülözést és a nyomort. Akkor mi a teendő? – A világgazdaság átalakítása – mondja Sandra Postel és Christopher Flavin, akik ezzel a címmel publikálják a kötetben tanulmányukat.,

Postel és Flavin megállapítják, hogy a jelenlegi világfolyamatok a folyamatos és drasztikus romlást állandósítják szinte minden téren. Emiatt radikális változásokra van szükség a nemzetközi pénzügyi intézményrendszer átalakításától a környezetkárosító anyagok kibocsátásának szigorú szabályozásáig. Sajnos nem foglalkozik a tanulmány azzal a kérdéssel, hogy mind ez idáig miért nem sikerült szinte semmilyen javulást vagy reformot elérni a nemzetközi rendszerben, holott hasonló javaslatok már vagy két évtizede jelennek meg kisebb-nagyobb rendszerességgel, és általában kiváló szaktekintélyek felvonultatásával. Megérne tehát egy külön kötetet annak vizsgálata, hogy mely ellenérdekek akadályozzák a világproblémák kezelését ("ki hátráltatja a rendszerváltást?"), továbbá mi lehet az oka annak, hogy e kérdések mindmáig nem tudtak megfelelően integrálódni az oktatásba, az értelmiségképzésbe, sőt fennáll a veszélye, hogy a közeljövőben még az eddigieknél is kevesebb teret kaphatnak majd.

Andor László

UTÓIRAT: Javasolnám, hogy a "sustainable" szót a növekedés és fejlődés összefüggésben "kiegyensúlyozott"-nak fordítsuk. Az eddigi gyakorlatban többnyire a "fenntartható" melléknévi igenevet használják a fordítók, ami szótári szempontból ugyan helytálló, az eredeti kifejezés tartalmával viszont éppen ellentétes. Ha ugyanis például a "sustainable growth" kifejezést "fenntartható növekedésnek" fordítjuk, és ezt – hűen a szövegek mondanivalójához – mint célt jelöljük meg, akkor azt érzékeltetjük, hogy a jelenlegi növekedési ráták túl kicsik, és jobb lenne egy gyorsított, növekedés-orientált pályára állítani a gazdaságot. Holott éppen arról van szó, hogy nem az éves GDP-növekedés maximalizálásával kellene foglalkozni, hanem a fejlődés egyenletességére, kiegyensúlyozottságára kellene helyezni a hangsúlyt. Persze ez is bővebb kifejtést igényelne. Mellesleg ez a könyv is hemzseg az apróbb fordítási, központosási, helyesírási hibáktól.

Richard C. Edwards:

Bürokratikus szervezet a tőkés vállalatban

A gazdálkodó vállalatok és egyéb szervezetek (pl. az államapparátus) bürokratikus szervezése a polgári társadalom mindent átható elvévé vált. Az emberek valójában már el sem tudnak képzelni más szervezeti formákat. A bürokratikus szervezeti forma azonban nem elkerülhetetlen a tőkés társadalomban, hanem a tulajdonosok termelésellenőrzési szükségletéből fakad.

A bürokratikus formák biztosítják azokat az eszközöket, amelyekkel a cég tulajdonosai és menedzserei kézben tartják a vállalat irányítását. Egy hierarchikus struktúra azon alapul, hogy bizonyos alkalmazottak ellenőriznek más alkalmazottakat, és a cég végül egy óriási piramis alakját ölti fel. A piramis csúcsán elhelyezkedő tulajdonos ellenőrzi az alullevők tevékenységét. Természetesen a tulajdonosok kontrollja korántsem tökéletes, mivel a piramisban a munkásoknak van némi hatalmuk is (például visszatartják az információkat vagy egyszerűen csak "betartják a munkahelyi előírásokat"), ezzel csökkentve a hatékonyságot. A munkások hatalma főleg védekező jellegű, a nyílt ellenállás mindig mozgásba hozza a legalapvetőbb hatalmi viszonyt: a tulajdonosok törvényes jogát az elbocsátásokra. Így a bürokratikus vállalatok csúcsán a tulajdonosok határozzák meg a cégek fő céljait és tevékenységét, ezenkívül figyelemmel kísérik, hogy döntéseik érvényre jussanak.

A bürokratikus szervezet lehetővé teszi a vállalatok bővülését anélkül, hogy a tulajdonosi kontroll megszűnne. A bürokrácia növekedése történelmi párhuzamot mutat a vállalati méret növekedésével az ötven legnagyobb amerikai vállalat esetében.(1) A méretnövekedés maga után vonja a vállalati tevékenységek növekvő komplexitását és a koordináció fokozódó nehézségét. A koordináció megosztása nélkülözhetetlenné válik az összprofit szempontjából. Az elmúlt évtizedekben a közvetlenül nem-termelő, profitrealizáló tevékenységek (eladás, reklám, marketing, pénzügyi és jogi ügyletek, "adómenedzsment", fejlesztés, költségkalkuláció, stb.) növekvő mértékben kiegészítik a fizikai futószalag-termelést.(2)

A termelés bürokratikus szervezetének természete

A bürokratikus szervezet hierarchikus ellenőrzésen alapul. A legalapvetőbb választóvonal a nem-tulajdonos, nem-felügyelő munkások és a tulajdonosok között húzódik, akiknek egyébként a

végső kontroll is a kezükben van, és akiknek az érdekében a vállalat tulajdonképpen működik. Ebből a szempontból minden tőkés termelés hierarchikus. De a termelésszervezés bürokratikus elve kiterjeszti és elmélyíti ezt az alapvető hierarchiát azáltal, hogy a munkásokat behelyezi egy hierarchikus rendbe. A modern cégek már készen találják a "munkásokat" (azaz a nem-tulajdonosokat), mint közvetlen termelőket, művezetőket és menedzsereket.

A termelés hierarchikus ellenőrzése nem új donog. Például a feudalizmusban is létezett a tanonc, a segéd és a mester között.(3) A kapitalizmus hajnalán a tőkés hasonlóképpen közvetlenül ellenőrzi a műhelyeket és a gyárakat. De a bürokratikus szervezet is szükségképpen alkalmaz hierarchikus elveket: megmerevítve az alkalmazottak jogait és kötelezettségeit fenntartja az ellenőrzést a mérhetetlenül megnövekedett műveletek fölött a tulajdonosok és menedzserek számára, akik közvetlenebb módon már nem gyakorolhatják hatalmukat.

Egy bürokratikus szervezetben a munka számos különböző szinten folyik. Ezek a szintek a munka természetétől és a megkövetelt "képzettségtől" függenek. Például a közvetlen termelési folyamat azokon a legalacsonyabb szinteken történik, amelyek a gépkezeléshez kapcsolódó kézi és mechanikus képességeket követelik meg. A középszintek sokkal inkább szellemi képességeket követelnek. A kötelezettséget és felelősséget gondosan határozzák meg. Minden szinten, minden személy felelős bizonyos feladatokért.

A bürokratikus szervezet rendkívül rétegzett: minden szint felelős az alsóbb szintekért, és felelős a felsőbb szinteknek. A szervezeti szabályok minden személy számára nyújtanak egy bizonyos hatalmat (jogot más emberek irányítására) azért, hogy képes legyen teljesíteni a saját előírt kötelezettségeit. A nagy hatalommal rendelkező, sok embert irányító csúcsonlévők természetesen kevesen vannak, míg az alullevő többség nagyon kis hatalommal rendelkezik, ugyanis általában gépeken dolgozik. Az egyén a bürokráciában gyakran megkapja a megfelelő hatalmat, hogy előírt kötelezettségeit teljesítse, ugyanakkor meg van fosztva attól a jogtól, hogy részt vegyen más döntésekben, mivel azok a döntések másvalaki hatáskörébe tartoznak. Vagyis az egyénre ruházott hatalom az ellenkező oldalról a másik személy beleszólásának szisztematikus kizárását jelenti. Ezen a módon az egyének felelőssége tisztázható, ha egy esetleges rossz döntés sérti a cég profitérdekét.

Kontroll és motiváció

Az ellenőrzés alapvető megváltoztatásának szükségletét tehát a bürokratikus szervezet elégítette ki. Egy kis cégben a tulajdonos egyedül vagy néhány menedzser segítségével képes átlátni a munkások tevékenységét; a kontroll közvetlen és a tulajdonos törvényes hatalmán, például elbocsájtási jogán nyugszik. Hasonlóképpen darabbéres munka esetén minden munkás végez egy különálló feladatot, és az ellenőrzés közvetlen, nyílt és könnyen nyilvántartható. Például rádió-összeszerelésnél az elkészült készülékek alapján fizetik a munkásokat.

De a munka természete megváltozik: összefüggőbb, oszthatatlanabb és ebben az értelemben társadalmibb lesz. Ehhez a változáshoz hozzájárul még az eladás, a hirdetés, a marketing és más nem-termelő "fehérgalléros" munkák növekedése, amelyek a mechanikus és manuális képességek helyett inkább szellemi képességeket igényelnek.

Ezek a munkák már megnehezítik a közvetlen, külső kontrollt és irányítást, mivel értékelhető elemekre felbontani már nem lehet az ilyen típusú tevékenységeket. Mióta a munka nem termel egyszerű, standardizált termékeket, a feladatvégzés pontos értékelése bizonytalanává válik.⁽⁴⁾ Ebben a helyzetben a megfelelő tevékenység kikényszerítésére egy új mechanizmus, a bürokratikus szervezet válik szükségessé. A bürokratikus szervezetben a "jó" munkásnak bizonyos mértékű öngazgatásra és kezdeményezésre képesnek kell lennie, mivel minden felmerülő kérdésre nem kaphat "fentről" választ. A megfelelően funkcionáló munkásnak magáévá kell tenni a vállalat értékeit, szemléletmódját és céljait, különösen akkor, amikor a munka alapvetően a szellemi képességektől függ. Például előfordulhat, hogy mérlegelnie kell a következőket: kiállítson-e egy nyugtát, válaszoljon-e egy üzleti levélre, tárgyaljon-e az új alkalmazottakkal vagy inkább felvegyen egy rendelést. Ha az alkalmazott jól végzi a munkáját, akkor a vállalat helyzetébe kell képzelnie magát (azaz vállalni a cég értékeit és céljait), és aztán abból a perspektívából cselekedni. De a cég céljai a tulajdonos érdekeit tükrözik, nem a munkás érdekeit, ezért a bürokratikus szervezet beleütközik a munkás motivációjának problémájába.

A motiváció alapvető problémája az elidegenedett munkából származik. A munkások nem ellenőrzik saját tevékenységüket és tevékenységük eredményét, és csak külső bér jellegű jutalmakkal illetve büntetésekkel motiválhatóak. Ezt a motivációforrást veszi át a bürokratikus szervezet. De a bürokratikus szervezet esetében már súlyosbodik az ösztönzés problémája, mert a vállalattal való azonosulás jelentősége megnő.

Mind a vállalati jutalmakat (magasabb bér, státusz,

előléptetés), mind a büntetéseket (elbocsátással való fenyegetőzés, alacsonyabb beosztásba helyezés, tényleges elbocsátás) függővé teszik az egyéni munkateljesítmények minőségétől. Azonban a bürokratikus szervezet belső társadalmi viszonyai (az erős rétegzettség, a sokszintű alá- és fölrendeltség, az elszigeteltség, és különösen a vállalati célokkal való azonosulás) sokat várnak el a munkásoktól. A jutalmak megszerzése és a büntetések elkerülése (azaz a sikeresség egy bürokratikus cégben) megköveteli a magatartás- és személyiségjegyek egy sajátos csoportját: fegyelmesség, kiszámíthatóság, lojalitás, azonosulás a cég értékeivel, stb. Ezenkívül a munkásoknak el kell választani motivációikat a munka belső, igazi tartalmától, és ezt alárendelni a jutalmaknak. A munkások olyan mértékben sikeresek, amennyire megtestesítik ezeket a személyiségjegyeket.

A bürokratikus szervezet következtében kialakult személyiségjegyek a cégen belüli és kívüli ellentmondások forrása lesz. Először is van egy növekvő belső ellentmondás az individualizált munkások döntési jogokkal való felruházása és az általános döntéshozatalból való kirekesztése között. Másodszor a tanuló, "szocializálódó" fiataloknak előírják a "felnőtt munkás"-szerepeket a családban és az iskolában, amely belső konfliktusokat hoz létre mindkét intézményben. Ez különösen nyilvánvaló a "tökéletes szocializáltság" (azaz a harmonikus rendszerbesimulás) következtében kitört munkás- és diáklázadások esetében.(5)

Gazdasági racionalitás

Vizsgálatunkat szeretnénk lezárni a munka bürokratikus szervezésének állítólagos hatékonyságával. A bürokratikus szervezetet gyakran összekapcsolják a gazdasági racionalitással. Az ilyen típusú érvelések szerint ha kiküszöböljük az "emberi tényezőt" a termelésből, akkor a hatékonyságot is kiküszöböljük.(6) Ez az állítás nem feltétlenül igaz. Csak a menedzseri kontroll feltételei között igaz, hogy a bürokratikus szervezet előmozdítja a hatékonyságot és a racionalitást. A bürokratikus szervezet a hatalom és felügyelt számtalan szintje iránt elvárt feltétlen bizalommal, valamint a fegyelem és kiszámíthatóság hangsúlyozásával valószínűleg a hatékony termelés egyetlen módja az elidegenedett munka bázisán. Ebből a szempontból a "hatékonyság" szinonimája lesz a "sikeres kontrollnak". Ha egyszer sikerül elfogadtatni a menedzseri kontroll fenntartásának szükségességét, a bürokratikus termelés "hatékony" válik.

Történelmi és mai bizonyítékok is alátámasztják, hogy a bürokratikus termelés csak a menedzseri kontroll bázisán tekinthető hatékonynak. S. A. Marglin történelmi bizonyítékok alapján állítja, hogy a hierarchikus kontroll nem a javuló

hatékonyságon nyugszik, hanem sokkal inkább a tőkés azon szükségletén, hogy a termelési folyamat döntő pontjait ellenőrzésük alá vonják.(7) Tehát a technológiában vagy a munkafolyamatban beálló változások csak a hierarchikus kontroll fenntartásának kényszerén belül értelmezhetőek. Ennek következtében a modern technológiákat, amelyek megtestesítik és megkövetelik a hierarchikus kontrollt, inkább tekinthetjük a tőkés fejlődés termékének, mintsem külső, semleges tényezőnek.

Marglin szerint a hierarchikus cégek egy bizonyos dinamikus előnyt értek el azzal, hogy a tőkés kezében koncentrálták a társadalmi többlet feletti ellenőrzést. A tőkés újrabefektették ezt a többletet, hogy csökkentsék a költségeket és növeljék a kibocsátást. Tehát a bürokratikus termelés előnye nem belső "racionalitásában" vagy "hatékonyságában" volt, hanem abban a képességében, hogy létrehozta a tőkés felhalmozást.(8)

Mai bizonyítékok alapján is állítják a termelés bürokratikus szervezetének korlátozott racionalitását. Gintis az iparpszichológia legfrissebb eredményeiből merítve úgy érvel, hogy a bürokratikus szervezeteket azért választják, mert az egyetlen eszköz, amely biztosítja a profittermelés feletti kontroll fenntartását és stabilitását, továbbá elkerülhetővé teszi, hogy a munkások elegendő általános szaktudáshoz jussanak, és kezdeményezzenek egy saját tulajdonon alapuló kollektív termelést.(9) Gintis elsősorban egy átfogó iparpszichológiai tanulmánygyűjteményből idéz, amely a következőképpen fejeződik be:

"Alig van olyan tanulmány az irodalomban, amelyiknek nem sikerült volna bemutatni, hogy a munkások döntéshozói hatalmának valódi növekedése fokozza a munkával való megelégedettséget és ... a termelékenységet. Bevallom, ritka a társadalomkutatásban az ennyire egybehangzó értékelés ... a résztvevő munkás "bevont" (involved) munkás, munkája önmaga meghosszabbítása, és döntéseivel teremti, módosítja, szabályozza tevékenységét."(10)

A valódi munkásrészvételt ritkán és rövid időre próbálták ki, de akkor mindig felvetődött az a probléma, hogy a bürokratikus hierarchiát elsősorban azért szervezték meg és tartják fenn, hogy a tulajdonosok megőrizhessék a termelés feletti kontrollt.

T. Zs.

1. lásd: The capitalist system 156.o1d. (Szerk.: Richard C. Edwards, Michael Reich, Thomas E. Weisskopf, Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey)

2. A féhérgallérosok arányának növekedését bemutatja a 4L. – táblázat a "The capitalist system" 178. oldalán.

3. Ahogy Marglin is bemutatja, két alapvető különbség van a feudális és tőkés kontroll között. A feudális hierarchia lineáris volt, nem piramisszerű, ezért majdnem olyan sok pozíció volt felül, mint alul; minden tanonc remélhette, hogy egyszer mester lesz belőle. Továbbá széleskörű kontroll maradt a termelők kezében: a mester a tanonc mellett dolgozott. Ezenkívül nem volt közvetítő a termelő és a piac között, így a termelő termékét és munkafolyamatát egyaránt képes volt ellenőrizni. (S.A. Marglin: Mit tesznek a főnök? A hierarchia eredete és funkciója a tőkés termelésben, Munka, hatalom, gazdaság BKE-TEK, 1990)

4. A munkáknak ez a fajta folyamatossága fennáll a standardizált, darabbértípusú termeléstől a vállalati értékrend individuálisabb értelmezéséig. Mégis bizonyos munkahelyeken (pl.: a titkárok gépiró-szövetségében), ahol a munka önmagában inkább akkordjellegű, a munkaszervezet a bürokratikus típus felé közeledik.

5. Az előzőek további elemzéséhez lásd a "The capitalist system" 11. fejezetét.

6: Ahogy Max Weber írja: "(a bürokrácia) fejlődésével az üzleti életből tökéletesebben lehet kiküszöbölni a szerelmet, a gyűlöletet és minden tisztán személyes, irracionális és érzelmi elemet, amely akadályozza a kalkulációt." (Max Weber: A bürokráciáról, in Hans Gerth és C. Wright Mills, (szerkesztők), Max Weberről: Szociológiai tanulmányok, New York: Oxford University Press, 1958) Azaz a bürokrácia fejlődésével tökéletesebben lehet elnyomni a munkások emberi vonásait.

7. Marglin id. mű.

8: Nem lehet azt mondani, hogy a hierarchikus kontroll az egyetlen módja a felhalmozásnak. Elképzelhető egy demokratikus döntéshozatali folyamat, amelyben az emberek együtt döntenek a legjobb felhalmozási rátáról. Azonban a korai tőkés társadalmakban nem volt meg az az anyagi bázis, amelyre építeni lehetett volna a tőkefelhalmozás alternatív, kollektív, demokratikus rendszere által megkövetelt kollektív tudatot; ezért nem volt valódi történelmi alternatívája a hierarchikus vállalatoknak. Amíg a kapitalizmus alapvető intézményei fennálltak, a hierarchikus cégek dinamikus előnyei legyőzték volna a piaci versenyben a termelés bármely más formáját.

9. Lásd: The capitalist system, 274. old.

10. Lásd: The capitalist system, 280. old.

R. D. Barron és G. M. Norris:

Nemek szerinti megosztottság és a kettős munkaerőpiac

(magyar fordításban még nem jelent meg)

Régóta ismert, hogy "a fejlődő országok munkaerőpiacán a modern, erősen tőkésített iparágak együtt léteznek egy primitív, munkaintenzív gazdasággal, és az előbbi szektor ipari munkásai teljesen elkülönülnek a hagyományos mezőgazdasági és kézműves munkásoktól" (47. o.). A 70-es és 80-as évek kelet-európai reformerei és rendszerváltói "megkímélték" a régió lakosságát azon tény ismeretétől, hogy a munkaerőpiac említett kettőssége nemcsak a fejlődő országokban jelentkezik.

A 60-as évek végétől egyre több tanulmány született külföldön, amelyek a fejlett piacgazdaságok munkaerőpiacán is kimutattak egyfajta kettősséget. Ezek a tanulmányok nem magyar nyelven íródtak, de egy részük ismertté vált és feldolgozásra került szűkebb hazai szakmai körökben is. A téma egyik leggyakrabban idézett és egyik legismertebb írása R. D. Barron - G. M. Norris "Sexual division and dual labour market" (Nemek szerinti megosztottság és a kettős munkaerőpiac) című 1976-os műve /in: Allen, Sheila, D.L. Baker (eds.): Dependence and Exploitation and Marriage, 47-69 oldal, Longman, London/, melynek magyar fordításával sajnos még nem találkoztam.

Melyek a kettős munkaerőpiac általános jellemzői?

"1. Többé-kevésbé kinyilvánított válaszfalak léteznek a magasabban és az alacsonyabban fizetett szektorok között;

2. A mobilitás ezen szektorok határain keresztül korlátozott;

3. A magasabban fizetett állásokhoz előmenetel és karrier-kilátások tartoznak, míg az alacsonyabban fizetett állások alig adnak lehetőséget a vertikális mozgásra;

4, A magasabban fizetett állások viszonylag stabilak; míg az alacsonyabban fizetett állások bizonytalanok." (49. o.)

A szerzők elismerik, hogy nyugati munkaerőpiacokon a kettősség kevésbé nyilvánvaló. Ennek ellenére ez "nemcsak ott ismerhető fel, ahol a kiugró társadalmi különbségek mégis reflektorfénybe helyezik a két szektor közötti eltéréseket (lásd a feketék helyzete az Egyesült Államokban)" (47. o.) . "Angliában – állítják a szerzők – a másodlagos munkaerőpiac egy női munkaerőpiac." (48. o.) Mit jelent ez?

"A nők olyan foglalkozási csoportokban koncentrálnak, ahol

az átlagfizetések csökkenő tendenciát mutatnak." "A nők majdnem kétharmada olyan szakmákban dolgozik, amelyekben vagy nagyon túlreprezentáltak (ápolók, irodai dolgozók, fodrászok, bolti eladók, pénztárosok, felszolgálók, csomagolást végzők, textilipari gépkezelők), vagy nagyon alulreprezentáltak (minden más, képzettséget igénylő szakmákban)." "Így a nők többsége a legalacsonyabban fizetett állásokat foglalja el." (48. o.)

Az ilyen jelenségek tömegméretűvé duzzadása megkérdőjelezi azokat a hipotéziseiket, melyek az egyéni képességek hiányára vezetnek vissza a problémát. Igaz, "nagyon könnyű összemenni a foglalkozások sajátosságait a foglalkozások birtokosainak tulajdonságaival, mivel az egyének, akik a munkaerőpiac egy különös szektorába szorulnak, olyan múltra és jellemvonásokra tesznek szert, melyek foglalkozásukra utalnak, és amelyek elhatárolják őket azoktól a munkásoktól, akikkel nincsenek közös tapasztalataik" (50. o.).

A férfiak és nők kereseti szintjei közötti különbséget, amely a kettősség tendenciáját hozza létre a nemzeti jövedelemelosztásban, sajátos módon hagyományá vált külön jelenségnek tekinteni. "Ez tipikusan ahhoz vezet, hogy különböző definíciókat adnak az 'alacsony fizetés'-re a férfiakra és a nőkre vonatkozóan (N.B.P.I., 1971; Field, 1973), és így ahhoz az általános tendenciához, hogy szemet hunynak azon tény fölött, hogy a nőké a jellegzetesen alulfizetett munka." (40. o.)

Számos kutató vizsgálta már azokat az erőket, amelyek a munkaerőpiac kettősségeit kialakítják: Megpróbálták meghatározni a munkaerő azon vonásait, melyek az adott strukturális kényszereken belül determinálják státuszukat akár az elsődleges, akár a másodlagos szektorban. Kiderült, hogy "a keresetek és az állások biztonságának szintje a két szektorban egyértelműen kölcsönösen összefügg, és az egyik szektor növekedése vagy hanyatlása feltétlenül hatással van a másik szektor kondícióira" (52. o.).

A kereslet periodikus változása miatt bekövetkező instabil helyzetben az egyes cég érdekei azt diktálják, hogy a kulcspozíciókat betöltő alkalmazottak fluktuációjának hatását, költségeit minimalizálják. A munkaadók ezért az álláskeresők felvételénél a képzettségen és szakmai jártasságon túl olyan szempontokat vesznek figyelembe, mint a lehetséges alkalmazottak stabilitása, megbízhatósága. Az utóbbi szempontok közé tartoznak a következő látható személyes tulajdonságok: nem, életkor, bőrszín és fizikai alkalmasság. A nem szelekciós kritériumként való alkalmazása, azt eredményezheti, hogy a nők többségét mint társadalmi csoportot zárják be egész életükre a másodlagos munkaerő-piaci szektorba, ahol a fluktuációs ráta igen magas. "Így egy ördögi kör alakul ki, amely megerősíti a magatartásminták

megkülönböztető erejét, ami a szelekciós kritériumokon alapszik, és a minősítés folyamata önbeteljesítővé válik." (53. o.)

"Úgy tűnik, öt sajátosság létezik, amelyek egy különös társadalmi csoportot hozhatnak létre, amely nagy valószínűséggel a másodlagos munkaerő forrásává válik.

Ezek a sajátosságok:

- nélkülözhetőség,
- tisztán látható szociális különbség,
- alacsony érdeklődés a képzés iránt,
- alacsony színvonalú megtakarítás és
- a szolidaritás hiánya." (53. o.)

Ezen sajátosságok kifejtése során olyan összefüggések elemzésére kerül sor, amely alapján egy igen érzékletes kép tárul az olvasó elé az angol munkaerőpiac működéséről. Ennek bemutatását azonban inkább egy szöveghű fordításra hagyom, mivel, úgy gondolom, hogy csak ez képes visszaadni az eredeti írás gazdagságát.

A tanulmány igazolni igyekszik, hogy Angliában a nők alkotják a másodlagos munkaerő fő forrását, valamint azt, hogy "a munkaerőpiac primer-szekunder megoszlása egybeesik a nemek szerinti határvonallal, ami elhomályosítja a brit munkaerőpiac duális jellegét" (64. o.).

Mi az, amiért az idézett tanulmányban megfogalmazódó probléma megértése számunkra is fontos lehet?

Magyarországon a munkaerőpiac polarizálódására, nemek szerinti szegmentációjára eddig is mutatkoztak jelek, melyeket már néhány kutató feltárt. A másodlagos szektor viszont nálunk sem homogén, a férfiak aránya sem elhanyagolható. A piacgazdaságra való átmenettől nem érdemes azt várni, hogy ez a kettősség mérséklődik, hiszen mint láttuk, a fejlett nyugat sem úszta meg enélkül az utóbbi évtizedeket. Sőt, ezen egyenlőtlenségek fokozódása várható.

Hovorka János

Szeptember 12-én gasztronómiai élvezeteket nyújtó bulin kezdetét vette az új tanév, melyet igen nagy várakozások előztek meg. A Szakkollégiumok Nyári Találkozóját követően egyre ígéretesebb lehetőségek merültek fel az összefogásra. S a későbbiek bizonyították, hogy várakozásaink nem voltak alaptalanok.

Szeptember 17-én régi vendégünk, Wiener György tartotta meg a nyitóelőadást. (Az előadás szövege e számban olvasható!)

Szeptember 19-én a KOGY-on megalakultak a teamek, amelyek önszerveződésünk alapját jelentik. A később megválasztott KOB-tagok: Fekete Zoltán, Futó Zsuzsanna, Seres Márton, Varga Csilla.

Szeptember 25-én körünkben üdvözölhettük Samir Amint, aki eddigi munkásságának főbb gondolatait összegezte! (Az előadásról egy rövid összefoglaló olvasható a KÖZGAZDÁSZ-ban, Hovorka János tollából.)

Október 15-én – szintén régi ismerősünk – Szegő Andrea ecsetelte a magyar szakszervezeti mozgalomban lévő szakadásokat, harcokat és legitimációs problémákat. Az előadásnak aktualitást kölcsönzött a kormány és az MSZOSZ feszült viszonya.

Október 29-én Bánfalvi Csaba szociológus elemezte több nézőpontból a – megoldhatatlannak tűnő – munkanélküliség társadalmi hatásait.

November 2-án egy elő-"Öreg TEK-es buli"-t szerveztünk, főpróbaként. Egy hajnalba nyúló beszélgetés során felidéztük a TEK hajdanvolt napjait, a Kollégium indulását...

November 3-án a szakkollégiumok közös "légy-ott"-ján tehattük próbára ügyességünket és szerezhettünk újabb ismereteket más szakkollégiumokról.

November 12-én György Péter esztéta tartott nagyszerű előadást az amerikai tömegkultúráról és a médiák szerepéről életünkben. Az előadás során némi ízelítőt kaptunk a modern politikacsinálás fortélyáiból és a posztmodern "esztétiká"-jából is.

Mindeközben folyamatosan részt vettünk a szakkollégiumi mozgalom önmeghatározását jelentő Szakkollégiumi Charta megalkotásában, jelen voltunk a BKE rektorával folytatott

tanácskozáson, melyen a szakkollégiumok egyetemen elfoglalt helyét vitattuk meg. "Fiatal" tagjaink révén bekapcsolódtunk a "Légy-ott" szervezésébe és egy szakkollégiumközi újság szerkesztésébe is.

Nagy Lajos

Az élet azonban nem áll meg!!!

Bodajki tudósítónk jelenti:

Ismét fantasztikus eseményeknek ad helyet a bodajki kastély. A TEK-tábornak is nevezhető pankráció január 24-én veszi kezdetét, és január 30-ig be sem fejeződik.

A téma, amely mindenkit érdekel (!):

A PRIVATIZÁCIÓ KÉRDŐJELEI/TULAJDONOS KERESTETIK.

Az előadók pontos listája még nem készült el, ezért ezt itt még sajnós nem tudjuk közzé adni. De az már most biztos, hogy esténként nagyszerű pantomim bemutatók, vetélkedők, táncházak kakaóbárok, túlélési gyakorlatok ill. intellektus moccantások (gyengébbeknek: spontán beszélgetések) lesznek.

A résztvevőktől szerény anyagi hozzájárulás szükségeltetik. Összege: 399,90 Ft.

Jelentkezés: a Ráday utcai kollégiumban az 501-es szobában, vagy bárhol az emeleten.

MINDENKIT SZERETETTEL VÁRUNK! Figyeljétek a plakátokat!

AKTUÁLIS	- Surányit elintézték	3.
ELHANGZOTT	- Wiener György: Neohorthyizmus Magyarországon?	4.
	- György Péter: Az amerikai tömegkultúra	33.
MŰHELY	- Andor László: Varázslat, kihívás, vagy katasztrófa	14.
	- Durucskó Mihály: A kelet-európai modernizáció alternatívái	9.
	- Richard C. Edwards: Bürokratikus szervezet a tőkés vállalatban	37.
	- Fülöp Péter: Az Egydimenziós ember egy dimenziója	19.
KÖNYVEKRŐL	- Alexander Zinovjev: Katasztrójka	8.
	- R. D. Barron - G. M. Norris: Nemek szerinti megosztottság és a kettős munkaerőpiac	43.
	- Worldwatch Institut: A világ helyzete, 1991	34.
KRÓNIKA	- 1991. szeptember 12-től 1991. december 4-ig	46.

FORDULAT 12

A BKE Társadalomelméleti Kollégiumának kiadványa

Készült: 1991. decemberében

a Hallgatói Tudományos Tanács és a Közgazda Alapítvány támogatásával,
Bellon Erika, Hovorka János és mások közreműködésével,
az Against the current és a Hócipő magazinok egyes részleteinek felhasználásával,
a BKE házi sokszorosítójában 300 példányban.

Felelős szerkesztő: Balogh Erika

Felelős kiadó: Szalai Zoltán